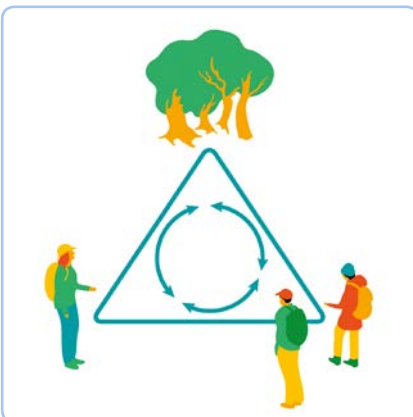

Naturvägledning i natur- och kulturområden

En handbok för planering och genomförande av naturvägledning i skyddade natur- och kulturområden. Ett komplement till handboken *Tillgängliga natur- och kulturområden* (Naturvårdsverket rapport 6562)

RAPPORT 6846 • DECEMBER 2018

Naturvägledning i natur- och kulturområden

En handbok för planering och genomförande av naturvägledning
i skyddade natur- och kulturområden. Ett komplement till handboken
Tillgängliga natur- och kulturområden (Naturvårdsverket rapport 6562)

Beställningar

Ordertel: 08-505 933 40

E-post: natur@cm.se

Postadress: Arkitektkopia AB, Box 110 93, 161 11 Bromma

Internet: www.naturvardsverket.se/publikationer

Naturvårdsverket

Tel: 010-698 10 00, fax: 010-698 16 00

E-post: registrator@naturvardsverket.se

Postadress: Naturvårdsverket, SE-106 48 Stockholm

Internet: www.naturvardsverket.se

Centrum för naturvägledning

Tel: 018-67 10 00

E-post: cnv@slu.se

Postadress: SLU, Box 7012, SE-750 07 Uppsala

Internet: www.slu.se/cnv

ISBN 978-91-620-6846-2

ISSN 0282-7298

© Naturvårdsverket 2018

© Centrum för naturvägledning 2018

Tryck: Arkitektkopia AB, Bromma 2018

Omslagsfoto: Höger, Förskolebarn rekar för prinsessan Estelles
sagostig vid Tåkern, Östergötland. Foto: Ellen Hultman.

Övre vänster, Guideutbildning i Blekinge. Foto: Anders Arnell.

Nedre vänster, Interpretationstriangel. Illustration: Elsa Wikander/Azote.

Förord

Arbetet med formellt skydd av värdefull natur vilar på tre grunder. Vi värnar, vi vårdar och vi visar områden. Visa-delen handlar om att så många människor som möjligt ska kunna ta del av våra skyddade områden, genom att utöva aktiviteter, uppleva sevärdheter och lära sig om natur och kultur. Visa-delen innebär många uppgifter för förvaltare i skyddade områden. Information och naturvägledning är centrala delar av detta arbete. Ren information exempelvis på webben, på skyltar och vägvisning är mer eller mindre ensidigt riktad från sändaren till mottagaren. Naturvägledning är en mer utvecklad form av kommunikation, med element av dialog och ömsesidigt utbyte.

Naturvägledning är kommunikation som skapar förutsättningar för människor att uppleva och utveckla sin känsla för och kunskap om naturen och kulturlandskapet.

I detta ingår ofta ett perspektiv som visar på samspelet mellan människan och naturen. Naturvägledningens mål kännetecknas av en kombination av lärande och positiva upplevelser hos deltagaren (besökaren) samt stimulans av deltagarens egen reflektion. Naturvägledning har oftast någon form av budskap och syftar då till att i viss mån påverka besökarens attityder och/eller beteenden. Naturvägledning är en viktig del i arbetet med att tillgängliggöra natur och bidrar till att så många människor som möjligt kan få berikande upplevelser av ett skyddat område.

Handbokens syfte är framför allt att vara ett stöd för förvaltare vid planering och genomförande av naturvägledning i skyddade områden, som till exempel nationalparker, naturreservat och kulturresevat. Tankegångar och arbetsätt som beskrivs är dock lika applicerbara på natur- och kulturlandskapet som sådant, så användningsområdet är brett. Denna handbok är ett komplement till handboken *Tillgängliga natur- och kulturområden* (NV rapport 6562). Vår förhoppning är att den ska inspirera till fortsatt aktivt och kreativt arbete med naturvägledning som en naturlig del i tillgänglighetsarbetet och i förvaltningen av skyddade natur- och kulturmiljöer.

Handboken är framtagen av Centrum för naturvägledning (CNV) på uppdrag av och i samarbete med Naturvårdsverket. Den har skrivits av Anders Arnell och Per Sonnvik (CNV) i kommunikation med Camilla Näsström (Naturvårdsverket). Riksantikvarieämbetet har bidragit med värdefulla synpunkter, liksom flera länsstyrelser, kommuner och andra instanser (19 remissvar).

Stockholm 27 september 2018

Claes Svedlindh
Chef Naturavdelningen

Innehåll

FÖRORD		3
SAMMANFATTNING		7
SUMMARY		9
INLEDNING		11
1	OM NATURVÄGLEDNING	13
1.1	Vad är naturvägledning?	13
1.2	Bemannad och obemannad naturvägledning	14
1.3	Varför naturvägledning?	15
1.3.1	Naturvägledning i politiken för naturvård och friluftsliv	15
1.3.2	Naturvårdsverkets roll	16
1.3.3	Naturvägledning i andra politikområden	16
1.3.4	Besökarens behov	17
2	PLANERING OCH PRIORITERING	19
2.1	Övergripande tillgänglighetsplan där naturvägledning ingår	19
2.2	Ambitionsnivå	19
2.2.1	Grundläggande nivå	20
2.2.2	Högre ambitioner	20
2.3	Besökarens möte med området	20
2.3.1	Vägledningskedjan	21
2.3.2	Besökets faser	21
2.4	Dialog och samarbete med andra aktörer	23
2.5	Stöd och råd i arbetet	24
2.6	Naturvägledning i skötselplaner	24
3	MODELL FÖR ETT STEGVIST ARBETSSÄTT	26
3.1	Steg 1 – Prioritera bland skyddade områden	27
3.2	Steg 2 – Beskriv området idag	28
3.2.1	Hur ser området ut idag – kartlägg befintlig naturvägledning	29
3.2.2	Inventera resurser för naturvägledning – värden och perspektiv att lyfta	29
3.2.3	Skapa en resurslista	32
3.2.4	Nuvarande besökare och deras förväntningar på området	33
3.3	Steg 3 – Beskriv vad vi vill åstadkomma	34
3.3.1	Formulera syfte	34
3.3.2	Formulera mål	35
3.3.3	Avgör vilka besökare naturvägledningen ska vända sig till	35
3.3.4	Bestäm övergripande tema och undertema	39
3.3.5	Välj resurser och platser för naturvägledningen – prioriterad resurslista	41

3.4	Steg 4 – Välj naturvägledningsinsatser	41
3.4.1	Ta fram mätbara mål för varje plats	42
3.4.2	Välj innehåll i naturvägledningen för varje plats	42
3.4.3	Välj metoder och utforma naturvägledningsprodukter	42
3.5	Steg 5 – Kartlägg potentiella risker och motsättningar	43
3.6	Steg 6 – Testa naturvägledningsprodukter och planera för utvärdering	44
3.6.1	Kvalitativ och kvantitativ utvärdering	44
4	NATURVÄGLEDNING – INNEHÅLL OCH GENOMFÖRANDE	46
4.1	Kvalitet i naturvägledning	46
4.2	Resurser för naturvägledning – företeelser, platser, berättelser	48
4.3	Metoder för naturvägledning	51
4.3.1	Självguidande stigar, skyltar och foldrar	51
4.3.2	Om texter	54
4.3.3	Utställningar utomhus, upptäckarplatser med mera	56
4.3.4	Digital naturvägledning	58
4.3.5	Naturvägledning med personliga möten	58
	KÄLLFÖRTECKNING	63

Sammanfattning

Med naturvägledning menas kommunikation som skapar förutsättningar för människor att uppleva och utveckla sin känsla för och kunskap om naturen och kulturlandskapet. I detta ingår ofta ett perspektiv som visar på samspelet mellan människan och naturen. Naturvägledning är en del i arbetet med tillgänglighet och är viktig för att så många som möjligt ska kunna uppleva och skapa en relation till ett skyddat område. Naturvägledningen behöver också samordnas med den fysiska tillgängligheten. Därför är denna handbok ett komplement till *Tillgängliga natur- och kulturområden – en handbok för planering och genomförande av tillgänglighetsåtgärder i skyddade utomhusmiljöer*¹.

Naturvägledning innehåller element av dialog och ömsesidig kommunikation, och skiljer sig därmed från *natur- och kulturinformation*, som är mer ensidigt riktad från sändaren till mottagaren. Information finns däremot alltid med som en del i naturvägledningen.

De som arbetar med naturvägledning vill i allmänhet bidra till att

- skapa minnesvärda upplevelser,
- fördjupa kunskaper och utveckla färdigheter,
- stimulera tankar, handling och engagemang.

Som en följd kan deltagarnas förståelse och kunskap om natur- och kulturlandskap fördjupas, vilket i sin tur kan bidra till intresse och engagemang för natur- och kulturmiljövård. Naturvägledning kan därmed fungera som ett verktyg för förvaltning och hållbart nyttjande.

En besökare blir delaktig i naturvägledning på en plats i varierande utsträckning beroende på vilket motiv man har med sin vistelse där. Förvaltare har en viktig roll att möta besökarens behov och intressen, både före och under ett besök. När naturvägledning planeras bör man så långt det är möjligt beakta besökarens helhetsupplevelse. Det görs bäst utifrån vägledningskedjan² eller genom att utgå från olika faser³ i besökarens möte med området.

Naturvägledning kräver planering för att fungera väl i förhållande till behoven hos besökare, förvaltare och andra aktörer på platsen. För att underlätta planering och genomförande finns en modell för ett stegvist arbetssätt, som baseras på samma modell som i *Tillgänglighetshandboken*⁴. Den beskriver hur man steg för steg kan prioritera områden samt planera för och genomföra naturvägledning. Den kan användas antingen i sin helhet eller i valda delar, beroende på ambitionsnivå.

¹ Naturvårdsverket rapport 6562. Hädanefter kallad *Tillgänglighetshandboken*.

² Vägledningskedjans första fyra punkter återfinns i *Riktlinjer för naturum* (NV rapport 6696). Den anknyter också till avsnitt 6.2 i *Tillgänglighetshandboken*.

³ Brochu, L. (2014). *Interpretive Planning. The 5-M Model for Successful Planning Projects*.

⁴ Avsnitt 7.4 i *Tillgänglighetshandboken*.

- I steg 1 prioriteras områden för en större insats vad gäller naturvägledning och tillgänglighet.
- I steg 2 beskrivs befintlig naturvägledning för ett område. Det innebär att beskriva resurser/värden för naturvägledning, nuvarande besökare och deras förväntningar på området med mera.
- Steg 3 handlar om vad vi vill åstadkomma, vilka syften och mål man har med ett område. Där specificeras vilka besökare naturvägledningen ska rikta sig till, man bestämmer övergripande tema och eventuella underteman och väljer platser och resurser för naturvägledning.
- I steg 4 väljer man naturvägledningsinsatser, tar fram mätbara mål och innehåll i naturvägledningen för varje plats samt väljer metoder och utformar produkter för naturvägledningen.
- I steg 5 analyserar man potentiella risker och motsättningar.
- Steg 6 handlar om att testa och utvärdera naturvägledningen.

De olika naturvägledningsmetoderna brukar ofta delas in i bemannad respektive obemannad naturvägledning. Det personliga mötet i bemannad naturvägledning, så som guidningar, berättande och programverksamhet, ger bland annat möjlighet till kommunikation med och direkt respons från deltagaren (och mellan deltagarna). Självguidande (obemannade) metoder, som natur- och kulturstig, utställningar utomhus eller naturvägledning i mobilen, har andra fördelar: de är kontinuerligt tillgängliga och ger besökaren möjlighet att själv välja när, i vilken ordning och omfattning samt i vilket tempo man tar del av naturvägledningen. Ofta används en kombination av metoder.

Summary

Nature interpretation is communication that creates the conditions for people to experience and develop their sense and knowledge of nature and the cultural landscape. This often includes a perspective that shows the interaction between people and nature. Nature interpretation is a part of accessibility work and is an important way of ensuring that as many people as possible are able to experience and create a relationship with a protected area. Nature interpretation must also be coordinated with physical accessibility. This handbook is therefore a complement to *Accessible nature and cultural areas – a handbook for planning and implementing accessibility measures in protected outdoor environments*⁵.

Nature interpretation contains elements of dialogue and mutual communication, and differs from *nature and culture information*, which is more unilaterally directed from the sender to the receiver. However, information is always included as part of nature interpretation.

In general, those who work with nature interpretation want to contribute to

- creating memorable experiences,
- increasing knowledge and developing skills,
- stimulating ideas, action and commitment.

As a result, the participants' understanding and knowledge of nature and the cultural landscape can be increased, which in turn helps to rouse interest and engagement in nature and the cultural environment. Consequently, nature interpretation works as a tool for management and sustainable use.

A visitor participates in nature interpretation to varying degrees, depending on the reason for their visit. Management has an important role in meeting visitors' needs and interests, both before and during the visit. When planning nature interpretation, the overall experience of the visitor should be considered as much as possible. This is best achieved based on the interpretation chain⁶, or by starting from different phases⁷ of the visitors' introduction to the area.

Nature interpretation requires planning in order to work well, with regard to the needs of the visitors, managers and other actors in place. To facilitate planning and implementation, there is a model for a step-by-step approach, based on the same model as in the *Accessibility Handbook*⁸. This model describes how it is possible to prioritise areas step-by-step, as well as plan for and implement nature interpretation. This can be used either in its entirety or in selected parts, depending on the level of ambition.

⁵ SEPA report 6562. Henceforth called *the Accessibility Handbook*.

⁶ The interpretation chain's first four points can be found in the Guidelines for Visitor Centres (SEPA report 6696). This also relates to section 6.2 of the *Accessibility Handbook*.

⁷ Brochu, L. (2014). Interpretive Planning. The 5-M Model for Successful Planning Projects.

⁸ Section 7.4 of the *Accessibility Handbook*.

- In step 1, areas are largely prioritised for nature interpretation and accessibility.
- Step 2 describes existing nature interpretation for an area. This involves describing resources/values for nature interpretation, describing current visitors and their expectations in the field, etc.
- Step 3 is about what we want to accomplish and what aims and goals are associated with an area. This specifies the visitors that nature interpretation should be directed towards, determines the overall theme and possible sub-themes, and chooses locations and resources for nature interpretation.
- Step 4 involves choosing nature interpretation initiatives, setting measurable goals and content for each location, as well as choosing methods and designing products for nature interpretation.
- In step 5, potential risks and conflicts are assessed.
- Step 6 has to do with testing and evaluating nature interpretation.

The various nature interpretation methods are often divided into manned and unmanned nature interpretation. The personal meeting of manned nature interpretation, such as guided tours, narrative and programme activities, allows for communication and direct feedback from the participant (and between participants). Self-guided (unmanned) methods, such as nature and cultural trails, outdoor exhibitions or nature interpretation on mobile phones, have other advantages: they are continuously available and allow the visitor to choose when, in which order and to what extent they take part in nature interpretation, as well as the tempo. A combination of methods is often used.

Inledning

Denna handbok handlar om planering, genomförande och utvärdering av naturvägledning. Huvudfokus ligger på planering. Handboken har tagits fram av Centrum för naturvägledning (CNV) på uppdrag av och i samarbete med Naturvårdsverket. Den ska fungera som ett komplement till *Tillgängliga natur- och kulturområden – En handbok för planering och genomförande av tillgänglighetsåtgärder i skyddade utomhusmiljöer* av Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet och Handisam 2013⁹. Naturvägledning är en viktig del av tillgänglighetsarbetet.

Målgrupp och syfte

Handboken vänder sig till förvaltare av skyddade natur- och kulturmiljöer, till exempel länsstyrelser, kommuner eller stiftelser. Den kan också fungera som stöd när länsstyrelser vägleder kommuner, för dem som arbetar med organiserat friluftsliv och naturturism i skyddade områden samt för många andra som planerar och genomför naturvägledning i natur- och kulturområden.

Handbokens syfte är framför allt att vara ett stöd för förvaltare vid planering och genomförande av naturvägledning i skyddade områden, som till exempel nationalparker, naturreservat och kulturreservat. Tankegångar och arbetssätt som beskrivs är dock lika applicerbara på natur- och kulturlandskapet som sådant, så användningsområdet är brett. Det finns ofta starka samband mellan kultur- och naturmiljöer.

Med hjälp av denna handbok kan natur- och kulturvägledningsaspekter föras in i den planeringsmodell som beskrivs i *Tillgänglighetshandboken*¹⁰. I de följande texterna används dock huvudsakligen begreppet naturvägledning.

Förvaltarens perspektiv och besökarens perspektiv

Vid planering av naturvägledning är det som förvaltare viktigt att vara medveten om vilka värden och perspektiv man vill fokusera på och vilken information man vill ge besökare, organisationer, naturturismföretag, utbildare och andra intresserade som är aktiva i området. Att anpassa åtgärder och aktiviteter utifrån varje områdes förutsättningar är centralt. Samtidigt är det av stor betydelse att utgå från besökarnas perspektiv och intressen. Genom fördjupad kunskap om naturvägledning kan förvaltaren både utveckla kvalitet i naturvägledning i egen regi och bedöma och vägleda andra aktörers aktiviteter¹¹. Detta bidrar både till att viktiga perspektiv på förvaltning av skyddade natur- och kulturområden kommuniceras och att besökarens upplevelse blir av hög kvalitet.

⁹ Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet, Handisam (2013). NV rapport 6562. Hädanefter benämns den *Tillgänglighetshandboken* i denna handbok.

¹⁰ Kapitel 7 i *Tillgänglighetshandboken*.

¹¹ Naturvårdsverket (2015b). Naturvårdsverket rapport 6686.

För naturvägledning i skyddad natur i Sverige är målgruppen ofta generell, uttryckt som till exempel ”den breda allmänheten, utan krav på förkunskaper”. För att bättre kunna anpassa insatserna till besökarnas behov och intressen föreslås att den generella målgruppen ”alla” delas upp i besökarkategorier och att man, i mån av resurser, arbetar utifrån dem i planeringen. Utformning med bästa möjliga tillgänglighet bör alltid vara i fokus. Läs vidare i avsnitt 3.3.3.

Några begrepp i denna handbok

Med **naturvägledning** menas kommunikation som skapar förutsättningar för människor att uppleva och utveckla sin känsla för och kunskap om naturen och kulturlandskapet. Begreppet naturvägledning utvecklas mer i kapitel 1.

Begreppet **tema** syftar inte på ämnet som behandlas utan är den huvudpoäng eller röda tråd som man önskar att besökarna ska engageras av vid sitt besök i området. Temat kan till exempel handla om idéerna bakom naturskydd eller specifika värden i det aktuella området. Ordet tema är inte att likställa med ordet ämne. Läs mer om tematisk naturvägledning i avsnitt 3.3.4.

För att kunna inventera och planera för naturvägledning finns ytterligare tre begrepp att ha kunskap om. De behövs främst för att underlätta den interna kommunikationen i planeringsprocessen.

Resurser för naturvägledning är de värden och perspektiv naturvägledaren vill sätta fokus på – det kan vara företeelser, platser, människor och idéer. Resurserna bidrar till besökarnas upplevelser och representerar de värden vi vill lyfta. Det är viktigt att inventera vilka resurser för naturvägledning (exempelvis upplevelsevärden) som finns i ett område innan man beslutar vad naturvägledningen ska innehålla och vilka metoder för kommunikation som ska användas. Läs mer i avsnitt 3.2.2 och 4.2.

En **naturvägledningsmetod** är ett sätt att bedriva naturvägledning, till exempel guidning, natur- och kulturstig, utställning, temadag, guidebok eller någon form av digital naturvägledning. Man brukar tala om *bemannad* respektive *obemannad* naturvägledning. Denna handbok fokuserar främst på obemannad naturvägledning och hur den kan planeras tillsammans med åtgärder för fysisk tillgänglighet. Läs mer om olika metoder i kapitel 4.3.

En **naturvägledningsprodukt** är det som besökare kommer i kontakt med då de deltar i naturvägledning, till exempel en guidad vandring eller en stig med informationsskyltar. En naturvägledningsprodukt är oftast baserad på en naturvägledningsmetod, men kan även bestå av en kombination av flera metoder – exempelvis en utställning med audioguide. Läs mer i avsnitt 3.4.3.

1 Om naturvägledning

Detta kapitel behandlar begreppet naturvägledning och ger en kort översikt över naturvägledningsmetoder (som utvecklas mer i kapitel 4). Vidare tas ett antal syften eller argument för naturvägledning upp så som de uttrycks i officiella dokument. Dessa kan även ses som en vägledning i argumentation för naturvård.

1.1 Vad är naturvägledning?

Med naturvägledning menas kommunikation som skapar förutsättningar för människor att uppleva och utveckla sin känsla för och kunskap om naturen och kulturlandskapet. I detta ingår ofta ett perspektiv som visar på samspelet mellan människan och naturen. Naturvägledning är en del i arbetet med tillgänglighet och är viktig för att så många människor som möjligt ska kunna ta del av ett skyddat område. Naturvägledningen behöver också samordnas med den fysiska tillgängligheten.

Begreppet naturvägledning lyftes fram i ett nordiskt samarbete på 1980-talet och används sedan dess i de skandinaviska länderna. Det internationella begrepp som ligger närmast är *interpretation*¹². Man talar om *heritage interpretation*, som täcker in både naturvägledning och kulturarvspedagogik. En internationell definition lyder¹³:

Interpretation är ett förhållningssätt till strategisk kommunikation, som innebär att deltagare utmanas att upptäcka egna betydelser och att skapa egna relationer till företeelser, platser, människor och idéer.

Naturvägledning innehåller element av dialog och ömsesidig kommunikation, och skiljer sig därmed från *naturinformation*, som är mer ensidigt riktad från sändaren till mottagaren. Information finns däremot alltid med som en del i naturvägledningen.

De som arbetar med naturvägledning vill i allmänhet bidra till att

- skapa minnesvärda upplevelser,
- fördjupa kunskaper och utveckla färdigheter,
- stimulera tankar, handling och engagemang.

¹² I denna handbok har begreppet naturvägledningsplanering samma innebörd som det internationella *interpretation planning*.

¹³ Ham, S.H. (2013). *Interpretation – Making a Difference on Purpose*. Svensk översättning CNV 2018.

Som en följd kan deltagarnas förståelse och kunskap om natur- och kulturlandskap fördjupas, vilket i sin tur kan bidra till opinion för natur- och kulturmiljövård. Naturvägledning kan därmed fungera som ett verktyg för förvaltning och hållbart nyttjande.

Syftet kan också vara att skapa arenor för dialog om och delaktighet i förvaltningen. Naturvägledarens roll är då att fungera som *facilitator*. Det betyder att den traditionella rollen som ledare/förmedlare utvidgas mot en mer stödjande uppgift. Därigenom kan man underlätta för deltagarna att interagera och ta del av varandras erfarenheter och kunskaper vilket ger en bredare bas för förståelse för platsen och dess värden. Förutsättningarna ökar då för att bidra till delaktighet och fördjupat engagemang¹⁴. Detta perspektiv får allt större utrymme i naturvägledning internationellt, men tas upp i ganska begränsad omfattning i denna handbok. Fördjupad information finns i CNV:s skrift *Dialog för landskap*¹⁵.

Det finns ingen skarp gräns mellan naturvägledning och kulturarvs-pedagogik¹⁶. Oftast finns en koppling mellan naturvärden och människans påverkan på landskapet. Naturvärden kan därmed förstås bättre om också kulturmiljöspekter förklaras.

1.2 Bemannad och obemannad naturvägledning

De olika naturvägledningsmetoderna (se avsnitt 4.3) brukar ofta delas in i bemannad respektive obemannad naturvägledning. Det personliga mötet i bemannad naturvägledning ger möjlighet till kommunikation med och direkt respons från deltagaren (och mellan deltagarna). Naturvägledaren har större möjlighet att kontrollera skeendet och skapa en röd tråd med tydliga vägar för hur man närmar sig och förstår det naturvägledningen handlar om. Självguidande (obemannade) metoder, som natur- och kulturstigar, utställningar utomhus eller naturvägledning i mobilen, har andra fördelar: de är kontinuerligt tillgängliga och ger besökaren möjlighet att själv välja när, i vilken ordning och omfattning samt i vilket tempo man tar del av naturvägledningen. Ofta används en kombination av metoder. En omfattande översikt över olika metoder finns i rapporten *Naturvägledning i Sverige*¹⁷.

¹⁴ Aaskov Knudsen & Hjulmann Seidler (2013), Knapp & Forist (2015), Hasslöf (2009), Öhman (2008).

¹⁵ Centrum för naturvägledning (2015).

¹⁶ Se Nordiskt centrum för kulturarvspedagogik (www.nckultur.org) för definition. Enligt NCK innebär kulturarvspedagogik att "kulturarv används i lärandet". Det handlar om pedagogiskt arbete kring museer, konst, arkiv och kulturmiljöer.

¹⁷ Centrum för naturvägledning (2010).

1.3 Varför naturvägledning?

1.3.1 Naturvägledning i politiken för naturvård och friluftsliv

Skyddade områden ska inte bara skyddas och vårdas utan även visas och göras tillgängliga. Naturvård består av tre delar: att värna, vårda och visa¹⁸. Alla delarna behövs för att motivera och utveckla naturskyddet i Sverige. Det uttrycks också i politiken över tid.

I regeringens skrivelse *En samlad naturvårdspolitik*¹⁹ uttrycker man att:

Grundsynen är att områden som skyddas är till för såväl naturens egna invånare som för svenska folket. Områdena bör användas för upplevelser, rekreation, i turistsyfte med mera givet att detta nyttjande ryms inom de ramar som bevarandemålen sätter.

I propositionen *Hållbart skydd av naturområden*²⁰ utvecklas och förstärks detta ytterligare, bland annat genom följande formulering:

Regeringen anser att ytterligare åtgärder bör genomföras för att förbättra informationen om skyddad natur. Målgrupper bör vara såväl närboende som turister. Skyddade naturområden är en del av vårt naturarv och naturvårdsmyndigheterna och förvaltarna av naturområdena har ett särskilt ansvar för att tillgängliggöra detta.

Naturvägledning är också en del av friluftslivspolitikerna. I skrivelsen *Mål för friluftslivspolitikerna*²¹ har naturvägledning i skyddade områden stöd i regeringens målformuleringar bland annat i avsnitten *Tillgänglig natur för alla*, *Skyddad natur – en resurs för friluftslivet*, *Hållbar regional tillväxt och landsbygdsutveckling* samt *Ett rikt friluftsliv i skolan*. Där står bland annat:

Naturvägledning och naturvägledare fyller en viktig funktion för att främja friluftsliv och kunskap om natur- och kulturlandskapet i Sverige.

¹⁸ Värna Vårda Visa har varit titeln på Naturvårdsverkets program för förvaltning och nyttjande av skyddad natur i Sverige (Naturvårdsverket 2011). Det har omsatts i regionala program med samma namn, se till exempel programmet för Stockholms län (Länsstyrelsen i Stockholms län 2012). Redan år 2000 publicerade Ekoparken i Stockholm ett program med samma titel (Förbundet för Ekoparken 2000).

¹⁹ Regeringen (2001).

²⁰ Regeringen (2009a).

²¹ Regeringen (2012).

1.3.2 Naturvårdsverkets roll

Naturvårdsverkets roll är bland annat att verka för att förutsättningarna för friluftslivet bevaras och utvecklas²². En av flera medel för att åstadkomma detta är naturvägledning. Verket arbetar på olika sätt med visa-delen och vägleder förvaltare av skyddad natur genom detta. Exempelvis finns en varumärkesstrategi för Sveriges nationalparker. Här uttrycks tre kärnvärden – naturupplevelser, kvalitet och kunskap – som beskriver vilka värden som ska associeras med varumärket²³. Syftet är att bidra till att fler ska hitta till nationalparkerna samt att bidra till förståelse och förtroende för naturvård.

Strategin innebär bland annat:

Genom världsledande pedagogik leder vi vägen genom naturen och gör vistelsen full av aha-upplevelser på alla nivåer.

Man har i arbetet med att kommunicera skyddad natur också tagit fram en budskapsplattform och en argumentsamling för skyddad natur bland annat för länsstyrelserna²⁴. Från dessa två dokument kan följande stöd för naturvägledning hämtas:

Skyddad natur innebär att värdefull natur bevaras och görs tillgänglig för upplevelser i natur- och kulturlandskap – nu och i framtiden.

Genom naturvägledning kan bland annat kommunekologer, lärare och förvaltare av naturområden också bidra till fördjupade upplevelser, livslångt lärande och engagemang för naturvård bland besökare.

1.3.3 Naturvägledning i andra politikområden

I kulturmiljöpolicen finns flera skrivningar som motiverar vägledning i natur- och kulturarv. I propositionen *Tid för kultur*²⁵ skriver regeringen bland annat att en av kulturpolitikens specifika uppgifter är att skapa förutsättningar för att tillgängliggöra och utveckla kulturarvet.

Naturvägledning kan också vara en viktig arena och möjlighet inom angränsande fält som integration, undervisning, folkbildning och miljöpedagogik. Naturvägledning kan därför beröra flera politikområden som en länsstyrelse eller en kommun hanterar: naturvård, kulturmiljövård, regional utveckling, näringsliv, fritids- och friluftsförhållanden, hållbar utveckling med mera. Naturvägledning kan bidra till att tillgängliggöra natur för dem

²² Förordning (2012:989) med instruktion för Naturvårdsverket.

²³ Naturvårdsverket (2011b).

²⁴ Naturvårdsverket (2015a).

²⁵ Regeringen (2009b).

som är ovana vid naturvistelse och friluftsliv, och göra landskapet tillgängligt för såväl nyanlända som skolbarn, ungdomar och andra grupper. I ett integrationsperspektiv kan naturen användas för att skapa möten mellan olika kulturer och vara en plats för reflektion kring sin egen och andras natursyn²⁶.

1.3.4 Besökarens behov

Syften med naturvägledning tar främst sin utgångspunkt i besökarens behov (nuvarande och framtida) och vad man vill kommunicera till besökaren, så som det till exempel uttrycks i Naturvårdsverkets riktlinjer för naturum²⁷.

Enligt riktlinjerna ska verksamheten vid naturum

- välkomna besökaren genom att vägleda om vad man kan se, uppleva och göra i området,
- inspirera besökaren att uppleva och vistas i naturen, skapa nyfikenhet och bidra till förståelse och engagemang för natur och naturvård,
- fördjupa besökarnas förståelse för naturområdet: förklara vad som hänt, händer och varför det sker,
- bidra till att öka besökarens kunskap om ett områdes natur-, kultur- och upplevelsemässiga värden samt hur människan använt sig av och påverkat naturen,
- motivera besökaren att använda området på ett sådant sätt att områdets naturvärden, kulturvärden och andra upplevelsemässiga värden bevaras långsiktigt,
- arbeta för att skola och annan undervisning ska besöka och använda naturum,
- ge information om hur tillgängligt området är, hur man tar sig dit och hur man hittar där,
- sprida kännedom om en trakts naturskyddade områden och andra besöksmål för friluftslivet.

Som framgår av definitionen i avsnitt 1.1 är naturvägledningens stora potential och styrka att den underlättar för besökaren att skapa en egen relation till platsen/upplevelsen/naturen. Genom detta relationsskapande ges området mening och betydelse för individen, vilket i sin tur kan väcka eller stärka engagemang.

²⁶ Läs mer i Moshtat (2008), Pitkänen et al (2017).

²⁷ Naturvårdsverket (2015d).

Bild 1. Riktlinjerna för verksamheten vid naturum kan användas för att uttrycka syften med naturvägledning generellt. Naturum Fjärås Bräcka, Hallands län. Foto: Anders Arnell.

2 Planering och prioritering

Naturvägledning kräver planering för att fungera väl i förhållande till behoven hos besökare, förvaltare och andra aktörer på platsen. De följande två kapitlen innehåller riktlinjer för planering av arbete med naturvägledning i skyddade natur- och kulturområden. Såväl länsövergripande planering som planering i ett enskilt område beskrivs. I kapitel 3 beskrivs bland annat hur man steg för steg kan föra in naturvägledning i den planeringsmodell som finns i *Tillgänglighetshandboken*²⁸. Det är viktigt att arbeta parallellt med naturvägledning och tillgänglighet i planeringen.

Arbets sättet kan användas antingen i sin helhet eller i valda delar, beroende på ambitionsnivå. Om arbets sättet genomförs fullt ut blir slutresultatet en tillgänglighets- och naturvägledningsplan, som ger ett helhetstänk för friluftslivet i ett specifikt område.

2.1 Övergripande tillgänglighetsplan där naturvägledning ingår

Generellt bör det alltid vara möjligt att inom ramen för gällande beslut uppnå en viss grad av naturvägledning inom ett skyddat område. För att kunna satsa på en högre ambition i ett antal utvalda områden krävs en mer genomtänkt planering.

I *Tillgänglighetshandboken*²⁹ föreslås att en övergripande tillgänglighetsplan tas fram. I denna plan är det lämpligt att låta naturvägledning ingå. Planen ska förklara hur urvalet av de områden och miljöer som prioriterats för en hög ambitionsnivå av naturvägledning och tillgänglighet gjorts. Det är därför viktigt att lyfta blicken och titta på ett läns alla skyddade natur- och kulturområden. Här beskrivs övergripande hur naturvägledning och tillgänglighet ska uppnås inom varje prioriterat område. Varje länsstyrelse avgör omfattningen och detaljeringsgraden för planen. För att besökaren ska kunna ta del av naturvägledningen är den fysiska tillgängligheten en förutsättning.

2.2 Ambitionsnivå

Arbetet med naturvägledning och tillgänglighet kan göras med olika ambitionsnivå, från en grundläggande nivå till en med högre ambitioner. Den grundläggande nivån är aktuell i många skyddade områden, medan den fullständiga planeringsmodellen är tillämpbar i de områden som prioriteras i steg 1 i arbetsmodellen. Där emellan finns olika grader av ambitionsnivå beroende på tillgängliga resurser och prioriteringar³⁰.

²⁸ Avsnitt 7.4 i *Tillgänglighetshandboken*.

²⁹ Avsnitt 7.3 i *Tillgänglighetshandboken*.

³⁰ Jämför avsnitt 6.4–6.5 i *Tillgänglighetshandboken* gällande ambitionsnivå.

2.2.1 Grundläggande nivå

Grundläggande nivå för naturvägledning i skyddade områden innebär att erbjuda kort och inspirerande basinformation om området, exempelvis om:

- hur man rör sig i området,
- målpunkter och upplevelser i området,
- områdets främsta värden (grund för beslutet om skydd),
- samt vad man får eller inte får göra enligt föreskrifter.

På denna nivå riktar man sig oftast till en bred allmänhet utan att anpassa naturvägledningen till olika besökargrupper.

I de flesta fall kommer det för mindre besökta reservat att handla om kortare webbinformation, en skylt vid entrén och en enklare skyltad naturstig, men även dessa bör utformas på ett sätt som lyfter fram och förstärker områdets värden. Delar av planeringsmodellen kan därför användas även på denna nivå, genom förenklade beskrivningar av områdets värden och eventuell befintlig naturvägledning, aktuell kunskap om besökare, att bestämma tema samt utforma den begränsade naturvägledningen utifrån dessa grunder.

2.2.2 Högre ambitioner

Med en högre ambitionsnivå planeras naturvägledningen i större utsträckning för att väcka besökarens intresse för natur- och kulturarv i området, inspirera till upplevelser, betona vikten av naturvård och främja en positiv inställning till naturen. Det är naturligt med högre ambitioner för naturvägledning i de områden som också har en större tillgänglighet. Arbete med målgrupper blir här mer relevant. Flera av syftena med naturvägledning enligt avsnitt 1.3.4 kan då uppnås. I synnerhet i nationalparker, i områden där det finns naturum och i tätortsnära eller andra särskilt välbesökta områden är det lämpligt att erbjuda flera sätt att ta del av naturvägledning, för att möta behov och önskemål hos olika besökarkategorier. På så sätt ökar också tillgängligheten till området. Det kan till exempel handla om tematiska natur- och kulturstigar, utomhusutställningar, digital naturvägledning eller bemannade aktiviteter som guidning och programverksamhet. I de prioriterade områdena är det lämpligt att använda sig av hela planeringsmodellen.

2.3 Besökarens möte med området

En besökare blir delaktig i naturvägledning på en plats i varierande utsträckning beroende på vilket motiv man har med sin vistelse där. Förvaltaren har en viktig roll att möta besökarens behov och intressen, både före och under ett besök. När naturvägledning planeras bör man så långt det är möjligt beakta besökarens helhetsupplevelse. Det görs bäst utifrån vägledningskedjan³¹ eller genom att utgå från olika faser³² i besökarens möte med området.

³¹ Vägledningskedjan anknuter till *Riktlinjer för naturum* (Naturvårdsverket 2015d) och till avsnitt 6.2 i *Tillgänglighetshandboken*.

³² Brochu (2014).

2.3.1 Vägledningskedjan

- Besökaren behöver *känna till* att området finns och få en översiktlig introduktion till vad det har att erbjuda.
- Besökaren ska *inspireras* till att vilja besöka området. Informationen ska ge relevanta förväntningar på vad som finns att göra och uppleva i området, hur tillgängligt det är samt stimulera till att besöka det.
- Besökaren måste kunna *hitta till* området, med hjälp av till exempel webbinformation, vägs skyltar, kartor, vägbeskrivningar, foldrar eller guideböcker.
- När besökaren befinner sig på plats behövs ett väl organiserat område med tydliga entréer, skyltar vid angoringsplatser, markerade leder och vägvisning i terrängen som hjälper besökaren att *hitta där*. Det är också viktigt att tänka på övriga faciliteter och service.
- På plats kan besökaren ges möjlighet att *hitta in i naturen* genom naturvägledning som fördjupar förståelse och förstärker upplevelser.

2.3.2 Besökets faser

- Beslutsfasen
- Ankomstfasen
- Anknätningsfasen
- Exit-fasen

Att uppmärksamma vad som sker i besökets olika faser – att bestämma sig, att komma fram, att bekanta sig och vara i området samt att åka hem och minnas det – kan förbättra förståelsen för besökarens perspektiv och vad naturvägledningen kan tillföra under olika delar av besöket.

BESLUTSFASEN

Naturvägledningens första fas (jämför med *känna till* enligt 2.2.1 Vägledningskedjan) handlar om när besökaren får kännedom om besöksmålet genom exempelvis en webbplats, en artikel i en tidning, en broschyr, vänner och bekanta eller ett tips i sociala medier.

Här ges ett första tillfälle att låta besökaren komma i kontakt med de möjligheter för upplevelser som finns i området och det man vill berätta. Resultatet som eftersträvas är att *inspirera* till besök i området. Det är också viktigt att informationen hjälper besökaren att få rätt förväntningar inför besöket.

ANKOMSTFASEN

Denna fas inkluderar allt som händer på väg till det skyddade området och vid entréområdet. Besökaren ska kunna *hitta till* området med hjälp av till exempel webbinformation, vägbeskrivning, vägs skyltar, kartor, foldrar eller guideböcker. Eventuell tillgänglighet med kollektivtrafik behöver framgå. Det första intrycket och bemötandet lägger grund för besökarens upplevelser under hela besöket.

När besökaren kommer till området letar hen efter svar på praktiska frågor om parkering, entréer, toaletter, leder med mera (*hitta där*). Entréns utformning och orienterande information har betydelse för hur välkommen besökaren känner sig.

Som planerare bör man noga överväga hur man erbjuder besökaren en översikt över praktisk information samt svara på frågan ”Vad finns det för mig här?”.

ANKNYTNINGSFASEN

Anknytningsfasen omfattar huvuddelen av besökarens upplevelse på platsen. I denna fas ingår till exempel att själv leta sig fram längs stigar till målpunkter, delta i eventuella guidningar eller att ta del av entréer med utställningar och annan naturvägledning.

EXIT-FASEN

I denna fas reflekterar besökaren över sin upplevelse. Man tänker tillbaka på besöket, på det man upplevt och lärt och berättar för andra om det, till exempel i sociala medier. Här kan även en folder som man tar med sig hem eller någon annan form av souvenir från platsen/området hjälpa till att hålla minnet levande.

Frågor att ställa sig som planerare kring denna fas är till exempel: Vad önskar man att besökaren ska tänka och känna efter besöket? Hur kan naturvägledningen utformas för att uppnå det?

Bild 2. Ett välgenomtänkt skyltställ kan tillgodose delar av både ankomst- och anknytningsfasen. Hälleskogsbrännans naturreservat, Västmanlands län. Foto: Lena Malmström.

2.4 Dialog och samarbete med andra aktörer

En planeringsprocess som sker i samråd och dialog med relevanta aktörer tar tid, men är en självklar och viktig investering för ett hållbart resultat. I de områden som prioriteras för högre grad av tillgänglighet inklusive naturvägledning, är det relevantt att arbeta med dialog enligt nedan. I de områden som endast har grundläggande naturvägledning kan dialogen göras mer begränsad, men bör ändå eftersträvas.

Bjud gärna in brett till dialogen om området och dess värden. Det kan utöver representanter för besökarna handla om berörda myndigheter, natur- och kulturguideföretag, naturskolor, utövare av naturvägledning, organisationer för personer med funktionsnedsättning, markägare och arrendatorer, lokalbefolkning och andra aktörer. Förklara i inbjudan vad de inbjudna har att vinna på att engagera sig. Genom en bred dialogprocess kan man undvika att en grupp eller en individ blir alltför tongivande. Människor som har en relation till området är ofta bärare av resurser för naturvägledningen, genom till exempel lokal kunskap och berättelser om områdets värden. Dialog kan också bidra till att det blir lättare att inkludera de involverade aktörernas egna planer och önskemål kring området. En god dialogprocess kan leda till ett gemensamt ägarskap och större delaktighet när naturvägledningen väl finns på plats, vilket har betydelse för ett lyckat genomförande och en långsiktig förvaltning. Dialog är en viktig del i samarbetet kring varumärket för Sveriges nationalparker³³ och i arbetet med organiserat friluftsliv och naturturism i skyddad natur³⁴.

Det är viktigt att man i början av dialogprocessen beslutar om ramarna. Vem har till exempel det slutliga beslutet i sin hand, är det enbart förvaltaren (länsstyrelsen, stiftelsen, kommunen) eller inbjuds lokala aktörer att vara med och besluta? Var tydlig med detta och vem som har rådighet över vad gentemot de aktörer som involveras. Låt alla inblandade definiera vad de vill uppnå med sitt engagemang i planeringen – detta kan göras på ett inledande dialogmöte. Utifrån dessa ambitioner kan man utveckla gemensamma mål för arbetet.

Var tydlig och realistisk om vad som kan uppnås med en plan för naturvägledning. Planen kommer inte att lösa alla problem för de involverade aktörerna, men deltagande i arbetet kan bidra till att utveckla ett kollektivt ”ägande” av det aktuella områdets värden.

Läs gärna mer om dialog i CNV:s vägledning *Dialog för landskap*³⁵, med bland annat sju tumregler för konstruktiv kommunikation, och i *Platsens berättelser – metodhandbok för interpretationsplanering*³⁶.

³³ Naturvårdsverket (2011b). Se även 1.3.2.

³⁴ Naturvårdsverket (2015b).

³⁵ Centrum för naturvägledning (2015).

³⁶ Malmström et al (2017).

2.5 Stöd och råd i arbetet

Vid planering av naturvägledning kan man söka stöd och hjälp på bland annat följande sätt:

- Diskutera med andra som arbetar med skyddad natur och naturvägledning, exempelvis förvaltare, naturvägledare eller Naturvårdsverket.
- Med hjälp av dialog och nätverksbyggande kan lokala aktörer inbjudas till, involveras i och bidra med olika perspektiv i planeringsarbetet.
- Centrum för naturvägledning (CNV) har ett brett uppdrag att utveckla och stödja naturvägledning i Sverige³⁷. Via CNV får man också tillgång till erfarenheter från natur- och kulturvägledare i CNV:s nationella nätverk samt från nordiska kollegor och den europeiska samarbetsorganisationen *Interpret Europe*³⁸.
- Riksantikvarieämbetet erbjuder teknik- och metodstöd för utställningar genom utställningsverkstaden i Visby. Läns museerna och andra museer kan också vara ett stöd i arbete som rör naturvägledning om både kultur- miljö- och naturvärden.
- Experter och konsulter (nationella/internationella) kan bidra vid utformning, planering och produktion av enskilda naturvägledningsinsatser som guidning, berättande, utställningar, digitala metoder, skyltar, foldrar, ljud, bild, layout, illustrationer, pedagogik, kommunikation och så vidare.

2.6 Naturvägledning i skötselplaner

Det kan vara relevant att ha med ett avsnitt om naturvägledning i en skötselplan. Skötselplanen ska beskriva de åtgärder som behöver vidtas i området för att syftet med naturreservatet ska kunna uppnås/tillgodoses, och som får vidtas av reservatsförvaltaren inom ramen för dennes befogenheter och ansvar. Reservatsförvaltaren får inte vidta åtgärder som saknar stöd i gällande beslut enligt 7 kap. 6 § miljöbalken.

Om beslutet innefattar genomförandet av särskilda naturvägledningsinsatser i ett område bör skötselplanen innehålla en beskrivning med avseende på naturvägledning, formulering av målbild, riktlinjer och åtgärder (det vill säga val av naturvägledningsinsatser). Skötselplanen ska ses som en instruktion för reservatsförvaltaren där gällande beslut enligt 7 kap. 6 § utvecklas genom att beskriva hur, när och var åtgärder ska vidtas. Vilka åtgärder som ska vidtas ska alltså framgå av beslutet om naturreservat. Det är viktigt att tydliggöra vilka anordningar som åtgärden omfattar, till exempel en ny stig med skyltar, andra anordningar eller installationer, men också att i övergripande termer precisera hur, när och var åtgärden ska vidtas. Skötsel-

³⁷ Centrum för naturvägledning (www.cnv.nu).

³⁸ Interpret Europe (www.interpret-europe.net).

planen bör dock inte formuleras på en allt för detaljerad nivå eftersom det i så fall snabbt kan uppstå behov av revidering. Detaljerade beskrivningar av utförande och en diskussion om varför man har valt en viss lösning kan istället finnas i en separat tillgänglighets- och naturvägledningsplan, som i detalj beskriver den planerade naturvägledningen.

Ytterligare vägledning kring skötselplaner finns i *Vägledning om utformning av skötselplan*³⁹.

³⁹ Naturvårdsverket (2015e).

3 Modell för ett stegvist arbetssätt

Den modell för ett stegvist och systematiskt arbetssätt som föreslås här utgår från *Tillgänglighetshandboken* men har i denna handbok naturvägledningsfokus. Modellen föreslår arbete i sex steg och kan användas i sin helhet eller i valda delar (beroende på ambitionsnivå) (Tabell 1). Den är tillämpbar såväl på befintliga som nya skyddade områden. Tanken är att arbeta parallellt med *Tillgänglighetshandboken*, avsnitt 7.4, för att få en helhet.

Tabell 1. Modell för ett stegvist arbetssätt (Steg 1–6). Tabellen ger en översikt över de sex stegen i modellen. Stort G innebär att åtgärden är relevant även på en grundläggande nivå av naturvägledning, litet g att den ofta kan vara det.

Steg	Huvuduppgift	Vad ska göras?	Jämför THB ⁴⁰
Steg 1	Prioritera bland skyddade områden	Besluta vilka områden som ska prioriteras för högre ambition för tillgänglighet och naturvägledning	Avsnitt 7.4.1 (Steg 1)
Steg 2	Beskriv området idag	Beskriv befintlig naturvägledning Beskriv resurser/värden för naturvägledning (G) Nuvarande besökare och deras förväntningar på området	Avsnitt 7.4.2 (Steg 2)
Steg 3	Beskriv vad vi vill åstadkomma	Formulera syfte och mål (G) Specificera vilka besökare naturvägledningen ska rikta sig till (g) Bestäm övergripande tema och eventuella underteman (G) Välj platser och resurser för naturvägledningen (G)	Avsnitt 7.4.3 (Steg 3)
Steg 4	Välj naturvägledningsinsatser	Ta fram mätbara mål för varje plats Välj innehåll i naturvägledningen för varje plats (G) Välj metoder och utforma produkter för naturvägledning (G)	Avsnitt 7.4.4 (Steg 4)
Steg 5	Kartlägg potentiella risker och motsättningar	Krävs dispenser/tillstånd? Har förvaltaren mandat/rådighet att genomföra naturvägledningen?	Avsnitt 7.4.5 (Steg 5)
Steg 6	Testa och utvärdera	Låt berörda aktörer kommentera (G) Testa med olika typer av besökare Planera för utvärdering (g)	Avsnitt 7.4.6 (Steg 6) och avsnitt 7.5

⁴⁰ THB – *Tillgänglighetshandboken*.

Steg 2–6 är tillämpbara på en grundläggande nivå av naturvägledning, om än mer översiktligt och snävare i omfattning. Modellen tillämpas i övrigt i en glidande skala över mellannivåer till de mest prioriterade områdena, där alla steg som regel bör arbetas igenom. Alla steg kan tillämpas oavsett nivå på planeringsutmaning (från en enkel skylt till ett välbesökt naturreservat).

Även om ett skyddat område endast förses med en informationstavla och en enklare stig, finns det all anledning att utgå från vad man vet om exempelvis områdets värden, befintlig naturvägledning på plats och vilka besökare som kan tänkas hitta dit. För vägledning om vad en enskild skylt ska innehålla är det också rimligt att formulera syfte, mål och tema samt välja plats, innehåll och utformning utifrån dessa. Formuleringar som ”för varje plats” kommer i regel på den grundläggande nivån endast handla om en plats, huvudentrén till området.

Message before media – berättelsen först!

Det är centralt att inventera och planera innan man väljer media och produkter. Alltför ofta påbörjas planeringsprocesser med beslut om form eller metod för kommunikation. Naturvägledning utgår från att lyfta fram ett områdes värden och resurser i form av naturfenomen, berättelser med mera. Valet av metod och medium ska utgå från det man vill berätta om, metoder och medier ska underlätta kommunikationen. Att noga tänka igenom vad man vill berätta, för vem och hur det ska gå till minskar risken att välja metoder som inte bidrar till naturvägledningens syfte, inte tilltalar besökarna eller innebär att man låser in sig i onödigt kostsamma tekniska lösningar.

3.1 Steg 1 – Prioritera bland skyddade områden

En prioritering behövs för att sortera in exempelvis ett läns skyddade områden utifrån ambitioner för naturvägledningen⁴¹. I *Tillgänglighetshandboken* uppmanas man att titta på länets eller kommunens samtliga skyddade områden, skapa en överblick över vilka som är potentiellt intressanta för insatser för en högre ambitionsnivå (jämför avsnitt 2.2) utifrån ett antal kriterier som kan ge stöd till prioriteringarna. Enligt handboken kommer en länsstyrelse eller naturvårdsstiftelse troligen att välja **mellan 5 och 20 områden** beroende på länets storlek som blir föremål för mer omfattande satsningar på tillgänglighet. Samma perspektiv och prioriteringar gäller för satsningar på naturvägledning. Naturvägledning och tillgänglighet går hand i hand.

⁴¹ Jämför Grundläggande nivå och högre ambitioner ovan.

Sammanfattning av checklisten i Steg 1 i Tillgänglighetshandboken⁴³

I de allra flesta steg kan resonemangen där tillämpas även på naturvägledning som en del av tillgänglighetsarbetet.

- a) Särskilt besöksintressanta områden.
- b) Representativt urval av natur- och kulturmiljöer.
- c) Geografisk spridning.
- d) Avstånd från närmaste ort till det skyddade området.
- e) Service i närheten.
- f) Förbindelse till området.
- g) Områdets känslighet.
- h) Terräng- och vattenförhållanden.
- i) Säsong.
- j) Sevärdheter och aktiviteter.
- k) Upplevelser.
- l) Besökstryck.
- m) Markägarens perspektiv.
- n) Annat som kan påverka val av område.

3.2 Steg 2 – Beskriv området idag

Efter steg 1 finns ett antal prioriterade skyddade natur- och kulturområden. Från övergripande planering är det nu dags att planera för ett specifikt område.

I Steg 2 i *Handboken för tillgängliga natur- och kulturområden* ställer man sig frågor som ger en nulägesbeskrivning av området, där följande komponenter ingår:

- a) hur ser området ut idag – sevärdheter, upplevelser, aktiviteter,
- b) besökarnas förväntningar på området,
- c) tillgängligheten till och i området.

Ur naturvägledningssperspektiv handlar nulägesbeskrivningen om:

- hur området ser ut idag med avseende på befintlig naturvägledning till och inom området,
- vilka resurser för naturvägledning (däribland upplevelsevärden) som finns i området,
- vilka dagens besökare är och vad de förväntar sig vid ett besök i området.

Man bör sträva efter att göra nulägesbeskrivningen av naturvägledning integrerad med övrig tillgänglighet.

⁴² *Tillgänglighetshandboken* avsnitt 7.4.1 sid 38–40. Läs detta för utförligare resonemang.

3.2.1 Hur ser området ut idag – kartlägg befintlig naturvägledning

En inventering av befintlig naturvägledning bör inleda arbetet med att planera för naturvägledning, särskilt om området redan är skyddat. Utgå gärna från vägledningskedjan eller besökets faser (se avsnitt 2.3.1 och 2.3.2) för att få en så komplett bild som möjligt av den naturvägledning som finns i området idag.

Redan i beslutsfasen kan besökaren komma i kontakt med naturvägledning till exempel genom områdets webbsida, turistbroschyrer och informations-tavlor. I det skyddade området möter besökare naturvägledning i framförallt ankomst- och i anknytningsfasen. Vilken bemannad eller obemannad naturvägledning finns i området? Finns det skyltar längs stigarna? Finns guidade turer? Har förvaltaren ringat in ett tema (se avsnitt 3.3.4) utifrån områdets värden som är särskilt viktigt att kommunicera till besökare, och vilket är det i så fall? Finns det foldrar, souvenirer eller annat som besökaren kan ta med sig hem från ett besök i området och som kan förstärka upplevelsen efter besöket? Finns det platser där besökare tar foton eller kommuniceras hash-tags som underlättar delning i sociala medier?

När inventeringen är gjord ska eventuella utvärderingar av naturvägledningen beaktas. Vad visar resultaten och vilka slutsatser har man dragit? Har man nått de mål man tidigare satt? Vilka slutsatser kan dras för det kommande arbetet?

I senare steg i planeringen behöver man besluta huruvida den befintliga naturvägledningen ska ingå i det fortsatta planeringsarbetet. Om den uppfyller det syfte, det mål och det tema man formulerat kan den behållas. Om inte bör man ändra eller ta bort den. Att inaktuell naturvägledning, som gamla skyltar, lämnas kvar kan uppfattas som störande för besökaren.

3.2.2 Inventera resurser för naturvägledning – värden och perspektiv att lyfta

För att planera naturvägledning behöver man inventera potentiella resurser för naturvägledning, som exempelvis upplevelsevärden⁴³. Det kan handla om både materiella och immateriella företeelser, till exempel intressanta växter, djur, landskapselement, byggnader, geologiska fenomen, kulturlämningar, utsikter och sägner. I detta steg är det viktigt att involvera relevanta aktörer (se avsnitt 2.4). Lokala aktörer, inklusive nuvarande eller tidigare markägare och brukare, kan ha intressanta perspektiv och historier att delge varandra och andra besökare. Sammantaget kan man säga att inventeringen handlar om att ringa in det mest intressanta som finns att berätta om platsen eller området. Den ska svara på frågan vad som är unikt eller representativt i området. I steg 3 väljer man sedan ett antal av de utpekade resurserna att arbeta med. Resurser som finns med i befintlig naturvägledning ingår naturligtvis i inventeringen.

⁴³ Begreppet *resurser för naturvägledning* förklaras i inledningen. Resursernas användning i naturvägledning utvecklas mer i avsnitt 4.2.

Bild 3. Förvaltningen av världsarvet Laponia inkluderar alla intressenters behov och perspektiv, med tonvikt på det samiska perspektivet. Naturvägledningen i Laponia – här på naturum – bygger mycket på berättelser från olika användare av området. Exempelvis kan man ta del av ett antal filmer med berättelser från renskötare, turister, forskare och andra aktörer. Foto: Anders Arnell.

Exempel på resurser för naturvägledning:

- Naturföreteelser i sig, som olika naturtyper, geologiska avtryck i landskapet samt arter och deras anpassningar. Allt från hela landskap till små organismer rymts här.
- Historiska och nutida berättelser om människans relation till naturen och om händelser på olika platser.
- Historiskt och nutida nyttjande av naturen – ätbara växter, vilt, slöjdvirke med mera. Folktro och myter kopplade till naturföreteelser och platser.
- Platser med speciella besökskvaliteter, som en vacker utsikt, en spektakulär naturformation eller en plats som är särskilt lämpad för mer äventyrliga aktiviteter.
- Naturresurser, gärna utifrån ett ekosystemperspektiv. Exempelvis ett vattendrag i sin helhet, inte enbart den del som rinner genom området utan hela dess lopp med vattnets väg från källorna till havet⁴⁴.
- Landskapets utveckling. Hur har området brukats genom tiderna? Vad betyder detta område för trakten i stort? Vilka förändringar har skett i landskapet? Vilka beslut har fattats och av vem?
- Hur området sköts idag – motiv, mål och metoder.
- Skydd och hotbild. Hur mår miljön i området nu? Finns det hotade arter? Hur arbetar man med naturskydd och hur hänger det ihop med nationellt och internationellt bevarandearbete?

⁴⁴ För vägledning med exempel kring naturvägledning om ekosystemtjänster, se Albaeco & Centrum för naturvägledning (2017).

INVENTERINGSMÖJLIGHETER

Har man inte redan inventerat finns olika möjligheter:

- SIS-standard⁴⁵ – Naturvärdesinventering avseende biologisk mångfald (NVI) – Genomförande, naturvärdesbedömning och redovisning.
- Metodbeskrivning för hur man inventerar biologiskt kulturarv⁴⁶. Med detta menas till exempel träd och buskar som indikerar tidigare öppet landskap eller nyttjande, eller flora som berättar om beteshävd. Natur- och kulturarv i kombination som manifesteras i området är resurser för naturvägledning som är särskilt relevanta att uppmärksamma i en inventering.
- Inventering utifrån sju upplevelsevärden⁴⁷: Genom att beskriva varje delområde utifrån de sju upplevelsevärdena kan man bättre förstå områdets potential i stort och med det som grund planera naturvägledning utifrån besökarnas behov.
 1. *Orördhet och trolska miljöer*. Här kan man uppleva tystnad, ensamhet och en trolsk och vild mångfald.
 2. *Skogskänsla*. Känsla av storskog som inte tar slut och av att träda in i en annan värld.
 3. Upplevelsen av *årstidsväxlingar*.
 4. *Utblickar och öppna landskap*. Känsla av frihet genom långa utblickar och vida vyer. Vackert och rofyllt.
 5. *Variationsrikedom och naturpedagogik*. Naturen som uppslagsbok, möjlighet att kunna komma nära djur och växter, upptäckarglädje och nyfikenhet.
 6. *Kulturrehistoria och levande landskap*. Ett öppet brukat landskap och levande kulturlandskap med odlingsmark och betande djur.
 7. *Aktivitet och utmaning*. Platser för aktiviteter som vandring, klättring, bad, ridning med mera.

Från Riksantikvarieämbetets arbete med vägledningen *Fria eller fälla*⁴⁸, där man beskrivit trädmiljöers sociala värden, kan följande värden läggas till:

- Möjlighet till kontemplation, eftertanke och återhämtning (särskilt viktigt enligt forskarna).
- Känsla av identitet och samhörighet.

⁴⁵ Svensk standard SS 199000:2014 (SIS, 2014).

⁴⁶ Ljung et al (2015).

⁴⁷ Stockholms läns landsting (2012). Motiv för subjektiva begrepp som trolsk och vacker framgår av rapporten.

⁴⁸ Riksantikvarieämbetet (2014).

3.2.3 Skapa en resurslista

Koppla varje plats till dess viktigaste resurs för naturvägledning (Tabell 2). Du skapar här någon form av resurslista. Ett sätt är att ge varje plats och resurs en bokstavs- och sifferkombination med till exempel ett B för biologiskt intressanta platser och K för kulturmiljöplatser samt en siffra. Platserna/resurserna kan då benämnas B1, B2, K1 och K2. För varje plats/resurs – som till exempel landskapselement, historiska strukturer, utsikter, sägner, natur – skriver man ner följande:

- Bokstavs- och sifferkombination för platsen/resursen
- Namn på platsen/resursen
- Platsens/resursens placering
- Beskrivning av platsen/resursen
- Platsens upplevelsevärden
- Vad som skulle kunna vara intressant att berätta om platsen/resursen
- Om besökare lätt kan ta sig dit och om tillgängligheten kan förbättras

Tabell 2. Exempel på upplägg av en resurslista. Listan används sedan vidare i steg 3.

Resurs nr	Resurs namn	Var i området	Beskrivning	Upplevelsevärden	Intressant att berätta	Tillgänglighet
B1	Gamla ekar	Vid huvudentrén	Ett tiotal gamla ekar som är väl synliga från vägen	Naturpedagogik Kulturhistoria Årstidsväxlingar Levande landskap	Ekarna beskrevs av Linné på hans resa i Småland	Lätta att nå även för personer med funktionsnedsättning
B2	Forssträcka	2 km in längs gula leden	500 m strömmande vatten med omgivande alskog	Variationsrikedom Naturpedagogik Viss utmaning Djur och växter	Forsärla, strömstare Alarnas naturvärden Flottningshistoria med stenskoningar	Delvis lätt att nå från stigen. Men inte tillgängligt för personer som har svårigheter att gå då underlaget är ojämnt, stenigt och brant
K1	Kolbottnar	Nära södra entrén	5–6 kolbottnar och grunden från en kolarkoja	Kulturhistoria	Kolningens funktion och historia i området Livet för en kolarfamilj	Kan nås genom kort vandring i lättvandrad skog. Hög tillgänglighet
K2	Utblick över landskapet	Från utsiktspunkten	Vy över landskapet med skog omväxlande med före detta ängs- mark och odlad mark	Kulturhistoria Utblickar	Landskapets utveckling genom tiderna Tidigare utbredning av åker och äng	4 km vandring längs röda stigen, lättvandrat och tillgängligt för de flesta

3.2.4 Nuvarande besökare och deras förväntningar på området

Ju mer man känner till om vilka besökarna är, var de kommer ifrån samt deras motiv och förväntningar på besöket, desto lättare kan man utveckla lämpliga och engagerande naturvägledningsprodukter. Man bör dock vara medveten om att man alltid utgår från generaliseringar och att alla besökare är olika. I verkligheten finns det förstås ingen besökare som exakt motsvarar en typbesökare.

Ambitionsnivå, resurstillgång och redan tillgänglig kunskap om besökarna är betydelsefulla aspekter att ta hänsyn till innan arbetet med att lära känna besökaren påbörjas. Förvaltare och andra lokala aktörer har ofta god känsla för vilka besökarna är och det kan i många fall räcka för att man ska kunna utforma tillräckligt bra naturvägledning. I en del fall finns även resultat från genomförda besökarundersökningar att tillgå.

Frågor att försöka besvara då man vill veta mer om sina besökare är till exempel:

- Vilka är besökarna?
- Vilka förväntningar och intressen har de?
- Vilka förkunskaper har de?
- Hur länge stannar de?
- Vem kommer de tillsammans med?
- Vilka behov av faciliteter har besökarna?
- Vart tar de vägen efter besöket? Eller vart vill ni att de ska söka sig?

Besökarundersökningar (räkning, enkäter, intervjuer med mera) syftar till att få bättre kunskap om antalet besökare, vilka de är, hur de rör sig och får information i området, hur nöjda de är med sitt besök, om de vill återkomma och så vidare. Det kan också handla om undersökningar av en bredare allmänhet, till exempel närboende kring ett skyddat område. För råd, tips och kunskap kring detta rekommenderas vägledningen *Besökarundersökningar i naturområden*⁴⁹. Det finns också enklare metoder – besökarp profiler, fokusgrupper med mera – som kan ge ett visst grepp om vilka som besöker området idag⁵⁰.

Läs mer om förslag till besökarkategorier i avsnitt 3.3.3.

⁴⁹ Kajala et al (2007).

⁵⁰ Läs mer i *Besökarnas röster* (CNV 2012a) och *Platsens berättelser* (Malmström et al 2017).

Bild 4. Naturvägledning som planeras enligt modellen i denna handbok kan betraktas som ett ömsesidigt växelspel mellan besökare, resurs/det naturvägledningen handlar om och naturvägledare eller andra medier som skyltar, utställningar osv. I mitten av denna så kallade interpretations-triangel finns temat – huvudidén eller den röda tråden för naturvägledningen på en plats eller i ett område⁵¹. Läs mer om besökare och tema i avsnitt 3.3.3–3.3.4. Illustration: Elsa Wikander/Azote.

3.3 Steg 3 – Beskriv vad vi vill åstadkomma

När man inventerat befintlig naturvägledning, identifierat naturvägledningsresurser och fått en bild av dagens besökare och deras förväntningar är det dags att gå vidare till steg 3.

I detta steg ingår att:

- formulera syfte med naturvägledningen,
- formulera mål för naturvägledningen,
- specificera vilka besökare man ska forma naturvägledningen för,
- formulera ett tema,
- välja resurser och platser för naturvägledningen.

3.3.1 Formulera syfte

Syftet beskriver vad man vill åstadkomma med naturvägledningen i området. Det innehåller ofta en skrivning om vad man vill kommunicera med besökarna. Handlar det om att påverka beteenden och attityder, att fördjupa kunskap om områdets värden, eller enskild eller gemensam reflektion över dessa värden?

Ett exempel på ett syfte är det som togs fram i planeringsarbetet för naturvägledningen i Åsnens nationalpark⁵²:

Genom berikande upplevelser för alla uppmuntra besökare att förstå de ekologiska och kulturella samband som ligger till grund för nationalparkens värden och motiven för dess skydd.

⁵¹ Ludwig (2014). Svensk översättning 2018.

⁵² Centrum för naturvägledning och Naturvårdsverket (opublicerat).

I arbetet med en naturvägledningsplan för Tivedens nationalpark⁵³, formuleras syftet:

Att uppmuntra till besök samt bidra till ökad kunskap om naturen i allmänhet och de värden och samband som ligger till grund för nationalparkens skydd i synnerhet, samt att erbjuda berikande upplevelser.

Båda dessa syften har utgått från syftena med bildandet av respektive nationalpark och från Naturvårdsverkets arbete med varumärket Sveriges Nationalparker.

3.3.2 Formulera mål

Utifrån syftet med områdesskyddet och syftet med naturvägledningen kan det vara lämpligt att ta fram mätbara mål för naturvägledningsverksamheten i området. För att få målen mätbara kan man utgå ifrån SMART-modellen, det vill säga att målen bör vara specifika, mätbara, accepterade, realistiska och tidsatta. Mätbara mål för naturvägledning i ett skyddat område kan till exempel omfatta:

- antal besökare (förändring) eller antal som tar del av naturvägledningen,
- hur nöjda besökare är med besöket, utifrån förväntningar och den naturvägledning de tagit del av,
- vad besökarna upplever att de lärt sig,
- det förvaltaren önskar att besökare ska tänka, känna och göra efter sitt besök,
- antal besökare som själva formulerar tankar kring de teman man fokuserat på i naturvägledningen när man ber dem reflektera över sitt besök.

För att kunna följa upp målen är det viktigt att planera för utvärdering – se avsnitt 3.6. Man kan även formulera mål för varje plats inom området – se avsnitt 3.3.

3.3.3 Avgör vilka besökare naturvägledningen ska vända sig till

Traditionellt beskrivs målgruppen för naturvägledning i skyddade områden som allmänheten. Vid en grundläggande nivå, liksom vid entréer och i deras närmaste område bör man rikta sig till breda besökarkategorier för att uppfattas som relevant för de flesta besökare. Även om man särskilt vill rikta naturvägledning till specifika besökarkategorier ska den utformas så att den blir tillgänglig för så många som möjligt⁵⁴.

⁵³ Länsstyrelsen i Örebro län (opublicerat).

⁵⁴ Läs mer i kapitel 11 i *Tillgänglighetshandboken*.

BESKRIVA BESÖKARKATEGORIerna

Vid en högre ambitionsnivå (se avsnitt 2.2) kan man fokusera på olika besökarkategorier. Det fungerar också i första hand i befintliga skyddade områden eller i nya områden som redan har besökare. Att anpassa naturvägledningen till olika besökarkategorier ger förutsättningar för att nå så många som möjligt. Att tänka kring besökarkategorier ger också goda möjligheter till reflektion över naturvägledningens innehåll.

Man ska vara medveten om att alla grupper består av olika besökartyper och samma person kan vid olika tillfällen tillhöra olika kategorier. Inom alla kategorier kan det finnas personer med funktionsnedsättningar. Vilka besökarna är förändras också över tid. Även önskade framtida besökare bör förstås beaktas.

Kunskap om olika besökarkategorier och deras behov ska endast användas i planeringssyfte och inte kommuniceras till besökarna. Det är viktigt att utåt beskriva *vad* man har att erbjuda, men inte för *vem* man har gjort det. Beskriv till exempel inte att en stig anlagts för personer med funktionsnedsättning, utan beskriv istället hur tillgänglig leden är.

Indelningen i kategorier bör baseras på vilka behov och önskemål besökarna har när det gäller naturvägledning. Om man vet vad besökarna vill uppleva och vilken typ av naturvägledning som passar dem bäst kan man möta dem med anpassade naturvägledningsprodukter på de platser i området där de brukar vistas. Genom återkommande utvärderingar kan naturvägledningen gradvis utvecklas. Med ökad kunskap om besökarna blir också möjligheterna större att möta deras intressen och behov i naturvägledningen.

Den första utgångspunkten är eventuella besökarundersökningar – genomförda eller planerade. I en sådan undersökning är det bra att ha med frågor kring motiv för besök, vilka platser som besöks och vilken naturvägledning man helst tar del av⁵⁵.

Genom att arbeta med reflektion över vilka besökarna faktiskt är och vilka besökare man ännu inte har, men skulle vilja locka i framtiden, kan man undvika det vanliga misstaget att planera endast för besökare med specialintressen och expertkunskap, vilket kan exkludera huvuddelen av besökarna som har mer grundläggande intressen.

Samtidigt är det viktigt att våga prioritera besökarkategorier – alla skyddade områden passar inte alla kategorier.

⁵⁵ Läs mer i *Besökarnas röster* (CNV 2012a) och handboken *Besökarundersökningar i naturområden* (Kajala et al 2007).

EXEMPEL PÅ BESÖKARKATEGORIER

Här följer några exempel på hur besökare kan beskrivas utifrån olika faktorer.

I de fall där det inte finns så mycket information om besökarna kan man förslagsvis dela in besökarna i åtminstone två besökarkategorier: besökare i allmänhet samt skolklasser⁵⁶. Det anknyter till begreppen ”frivilliga” och ”icke-frivilliga” besökare⁵⁷.

Här är ett annat exempel på hur två besökarkategorier kan formuleras på ett relativt enkelt sätt och därmed vara utgångspunkt för hur man planerar naturvägledningen:

1. besökare som vill gå kortare sträckor och uppskattar guidade turer
2. besökare som föredrar att inte träffa andra besökare men vill ha tillgång till skyltar och digital naturvägledning.

Fördjupande kategoriseringar görs ofta utifrån besökarens socioekonomiska situation och/eller relation till platsen. Ett annat sätt är att utgå från vad besökare mer specifikt önskar i sitt möte med naturvägledningen.

Man kan med fördel skapa egna kategorier utifrån kunskap om plats, besökare och egna önskemål.

Bild 5. I arbetet inför bildandet av Åsnens nationalpark var kännedom om besökare en viktig bakgrund till var entréer och skyltar placerades. Diskussioner kring detta fördes bland annat i CNV:s arbete med ett förslag till naturvägledningsplan⁵⁸ och i samband med utbildning för nationalparksförvaltare kring nationalparkernas varumärkesarbete. Foto: Peter Mattiasson.

⁵⁶ Att ta emot skolklasser är inte aktuellt för alla områden, men där det görs krävs ett särskilt planeringstänkande (Larsdotter Thiel & Lindblad 2012).

⁵⁷ Ham (2013). Svensk översättning 2018.

⁵⁸ CNV och Naturvårdsverket (opublicerat).

Förslag till kategorier utifrån besökarnas sociala situation och relation till platsen:

- **Barnfamiljer.** Föräldrar med minst ett hemmaboende barn. På semestern vill de umgås med sina barn och värdesätter ett stort utbud av aktiviteter för hela familjen.
- **Aktiva medelålders eller pensionärer.** De har tid och möjlighet att göra resor som ofta fylls av kultur- och naturupplevelser.
- **Unga individualister.** Besökare med höga krav där resandet är en livsstil. De tycker ofta om annorlunda naturupplevelser som för dem blir imageskapande och ger berättarvärde.
- **Friluftslivsutövare.** Besökare som rör sig i landskapet genom att till exempel vandra, cykla, rida eller paddla kanot. De gillar utmanande aktiviteter och att upptäcka nya områden. Organiserade grupper från föreningar för motion och friluftsliv kan ingå här.
- **Specialintresserade besökare.** Besökare som är kunniga inom något natur- eller kulturämne och vill uppleva och lära sig mer inom sitt specialintresse.
- **Elevgrupper.** Grupper med barn eller ungdomar med lärare. Lärarna efterfrågar ofta pedagogiskt handboks-material som är anpassat till skolans läroplaner. Gruppen kan ha behov av platser lämpade för många personer⁵⁹.
- **Lokalbefolkning.** Personer med lokal koppling till platsen. Det är sannolikt att de återkommer till området mer ofta än långväga tillresta besökare. De kan också ha kunskap och berättelser av särskilt värde för naturvägledningen. De kan fungera som ambassadörer för området.

Kategorier kan baseras på många andra faktorer, som huruvida besökarna är återkommande eller inte⁶⁰, om de kommer från andra länder eller om de bor nära men inte har varit i det skyddade området ännu, och så vidare.

Förslag till kategorier utifrån hur besökarna interagerar med naturvägledningen⁶¹:

- **Skannare** är nyfikna och en vanlig besökarkategori. De tittar lite här och där och skannar av det som finns på plats men lägger inte mycket energi på att ta del av varje naturvägledningsprodukt.
- **Facilitatorer** besöker platsen till exempel tillsammans med barn, barnbarn eller vänner. De söker främst naturvägledning som underlättar för dem att få sina medbesökare att ha en trevlig dag och ta del av platsens värden.
- **Upplevelsesökare** är också en vanlig kategori. De vill mest vara i området för att uppleva något de inte brukar och ha det bra.
- **Rusare** tar en hastig titt på någon del av naturvägledningen innan de snabbt går vidare.
- **Närvarosökare** tycker att det viktigaste är att uppleva känslan av att vara i området, de "laddar batterier" och vill ha en djup beröring av och närvaro på platsen.
- **Specialister** är mycket intresserade och ofta engagerade och kunniga. De läser och tar del av allt utbud inom naturvägledning. De utgör ofta en mycket liten del av besökarna, även om de kan vara viktiga som samverkanspartners och ambassadörer för området.

⁵⁹ Läs gärna mer i CNV:s och Naturskoleföreningens handledning *Naturvägledning i skolan* (Larsdotter Thiel & Lindblad 2012).

⁶⁰ Naturvårdsverket (2015c). *Besökarundersökning i Sveriges nationalparker*. Resultat från 2014.

⁶¹ John Falk och Lynn Dierking utifrån omfattande studier på museer (Falk & Dierking 2000).

3.3.4 Bestäm övergripande tema och undertema

TEMATISK NATURVÄGLEDNING

Tematisk naturvägledning handlar om att bidra till att besökaren blir intresserad av och reflekterar kring den idé eller det perspektiv på områdets värden som du som planerar tycker är särskilt viktigt. Utgångspunkten är de platser och fenomen du valt att fokusera på efter inventeringen av områdets resurser för naturvägledning. Meningsskapandet sätts i fokus. Utgångspunkten är att besökaren alltid drar egna slutsatser och bygger sin egen kunskap. De tankar som väcks hos besökaren landar i bästa fall inom ramen för vad planeraren tänkt sig⁶².

Begreppet *tema* syftar inte på ämnet eller innehållet som behandlas, utan är huvudidén eller den röda tråden för naturvägledningen i området. Temat kan till exempel handla om idéerna bakom naturskydd eller specifika värden i det aktuella området. Temat kommuniceras inte alltid utåt utan fungerar främst som verktyg i planeringen. Temat hjälper den som planerar att koncentrera sig på ett *begränsat antal resurser och perspektiv* utifrån det man tycker är viktigt att berätta. Det hjälper både naturvägledare och besökare att navigera bland alla tänkbara berättelser och fakta som finns att ta upp. I valet av tema spelar syftet och målet med naturvägledningen i området självklart stor roll.

Inför valet av tema är det lämpligt att gå igenom följande frågor:

- Vilka är de bärande och viktigaste berättelserna om natur- och kulturmiljön?
- Vilken/vilka upplevelser/känslor/minnen ska besökaren ha med sig när hon eller han går härifrån?
- Vad är besökarna mest intresserade av?
- Vad behöver förvaltningen kommunicera?

Det är viktigt att överväga frågan om vems eventuella budskap som ska kommuniceras. Andra perspektiv och förhållningssätt än förvaltningens/myndighetens bör om de finns också beskrivas⁶³.

Över tid förändras vad som uppfattas som viktigt och är aktuellt. För att man inte ska behöva uppdatera sina produkter⁶⁴ onödigt ofta är det därför en fördel att arbeta med ganska breda teman. Samtidigt bör man förnya och aktualisera dem när det behövs, exempelvis till följd av förändringar i omvärlden.

Temat skrivs i en eller två meningar som uttrycker den huvudidé man vill lyfta fram och som man önskar att besökarna reflekterar över eller bär

⁶² Jämför triangeln i avsnitt 3.2.

⁶³ Jämför avsnitt 2.4. Läs gärna mer om naturvägledning och demokrati i *Dialog för landskap* Centrum för naturvägledning (2015) eller Hansen & Caselunghe (2012).

⁶⁴ Begreppet produkt förklaras i handbokens inledning.

med sig efter besöket. Temat bör tydliggöra vad vägledningen handlar om och vara så intresseväckande och specifikt som möjligt. Enklast formulerar man ett tema genom att fullfölja meningen: ”När våra besökare går härifrån skulle vi vilja att de tänker/känner/insrer att...”⁶⁵. Arbetet med att formulera tema/teman är en viktig del i planeringen och man bör därför om möjligt låta flera berörda aktörer delta⁶⁶. Det är en god idé att diskutera åtminstone huvudteman med målgrupper och samarbetspartners. Temat bör även vara så intresseväckande och specifikt som möjligt.

I de fall planeringen omfattar flera områden kan ett övergripande tema formuleras för områdena tillsammans. Särskilt om det är naturligt för en besökare att besöka flera av dem i följd under en dag, är det bra att tänka på hur de olika områdenas tema fungerar ihop med och kan förstärka varandra. Kan naturvägledningen i områdena ge olika perspektiv på samma ämne? Kan besökaren följa en sammanhängande berättelse, med olika delar i de olika områdena⁶⁷?

TEMAÖVNING

Denna övning hjälper när man ska formulera ett tema samt att skilja på ämne, innehåll och tema. Fullfölj meningarna i turordning.

1. Vår naturvägledning handlar om till exempel...
...rovfåglar i nationalparken.
(Detta är vårt *ämne*. Det motsvarar ”Intressant att berätta” i resurslistan avsnitt 3.2.3.)
2. Specifikt vill vi berätta om...
...kungsörnens boträd, som oftast är mer än 200 år gamla,
...jaktfalksparet, som återvänder till samma skyddade klipphylla år efter år,
...förbudet mot båttrafik under försommaren, som är positivt för fiskgjusarnas häckning.
(Detta är vårt *innehåll*.)
3. Vad vi verkligen vill att besökarna ska förstå om vårt ämne är att...
...det faktum att området är skyddat som nationalpark har underlättat för flera hotade och spektakulära rovfåglar att överleva här.
(Detta är vårt *tema*.)

Det är bra att lägga tid på det andra steget och vara så specifik som möjligt kring vad man vill berätta och vilka poängerna är.

ÖVERGRIPANDE TEMA OCH UNDERTEMAN

Man kan välja att dela upp temat för ett område i ett övergripande tema och flera underteman. Detta kan vara särskilt användbart i större eller mer mångsidiga områden med högre ambitioner för naturvägledning. Underteman fungerar som naturliga utvidgningar av det övergripande temat och kan

⁶⁵ Utvecklade resonemang kring att arbeta med teman finns i *Platsens berättelser* (Malmström et al 2017).

⁶⁶ Läs mer i avsnitt 2.4 *Dialog med relevanta aktörer*. Att utveckla teman i partnerskap med andra beskrivs av Carter (2015).

⁶⁷ Jämför Pan-Wales interpretation *Follow the story* (Cadw 2012).

till exempel fokusera på olika geografiska delar i området, naturtyper eller kulturhistoriska företeelser. Underteman kan också fördelas så att det till exempel finns ett undertema för varje stig, utställning eller guideprogram. Att arbeta med underteman gör också att man kan välja, så att det blir färre saker som tas upp totalt sett och tydligare för besökaren. Man bör helst inte ha fler än fyra underteman, då forskning visar att det är svårt för besökare att komma ihåg och relatera till fler än så⁶⁸.

Här följer två exempel på övergripande teman och underteman:

Exempel 1

Övergripande tema: Fjällräven är en av alla de arter som hotas genom människans aktiviteter, både direkt och indirekt. För att rädda fjällräven behöver man arbeta på flera fronter.

Underteman:

- a. Fjällräven har tidigare jagats hårt för pälsens skull.
- b. För att skydda fjällräven behöver man förstå deras födoval och levnadsförhållanden.
- c. Stödutfodring är ett sätt att skydda fjällrävar.
- d. Klimatförändringarna underlättar för fjällrävens konkurrent rödräven.

Exempel 2

Övergripande tema: Genom århundraden har den här stigen länkat samman människor och platser. När du vandrar på den blir du en del av stigens historia och stigen blir en del av din.

Underteman:

- a. Längs stigen har olika kulturer och människoöden mötts och interagerat med varandra.
- b. Stigen följer landformer och vattenvägar på sin väg genom landet.
- c. Människor som använder stigen blir på ett sätt jämlika då de delar liknande känslor, upplevelser och erfarenheter.

3.3.5 Välj resurser och platser för naturvägledningen – prioriterad resurslista

När ett övergripande tema formulerats är det dags att välja ut de målpunkter och resurser som naturvägledningen ska fokusera på. Utgå från resurslistan som gjordes i steg 2 (tabell 2).

Förutom att välja platser och resurser där det övergripande temat lämpligast kommuniceras, ska hänsyn tas till var man avser att satsa på fysisk tillgänglighet i området.

3.4 Steg 4 – Välj naturvägledningsinsatser

Nu (men först nu!) är det dags att välja naturvägledningsmetoder för de platser och resurser som valdes ut i steg 3. Det går bra att när som helst gå tillbaka till steg 3 om man upptäcker att något behöver justeras.

⁶⁸ Ham (2013). Svensk översättning CNV 2018.

3.4.1 Ta fram mätbara mål för varje plats

Tidigare i arbetet har syfte, mål och tema för hela området tagits fram. Nu går vi ner på specifika platser. För varje plats som blev utvald under steg 3 (och som förhoppningsvis är organiserad och benämnd som exempelvis B1, B2, K1 och K2, se steg 2) bör ett mätbart naturvägledningsmål tas fram, som bör utgå från det valda temat (och eventuellt undertema) – det vill säga vad bör besökaren veta, tänka, känna och göra efter att ha tagit del av naturvägledningen. Genom detta har man vid valet av metoder och produkter tänkt över besökarnas perspektiv och intressen liksom vad man önskar att besökaren ska få med sig från respektive plats.

När man tar fram mätbara mål för naturvägledning på en plats kan man utgå från några generella tankar man som förvaltare önskar att besökaren ska ha när de lämnar området:

- besökaren har blivit inspirerad att vilja ta reda på mer och bege sig till andra delar av området,
- besökaren uttrycker att de känner förundran och förståelse för skogen och dess liv,
- besökaren har utvecklat sin kunskap om och är positiv till naturvård,
- besökaren är motiverad till ett ökat engagemang (oavsett förkunskaper),
- besökaren är positiv till det arbete med naturvård som bedrivs på platsen.

Utifrån dessa generella perspektiv kan sedan tydliga uppföljningsbara mål utvecklas.

3.4.2 Välj innehåll i naturvägledningen för varje plats

Med utgångspunkt från det övergripande målet och det övergripande temat på platsen, behöver man nu skissa på vad man vill lyfta fram på varje plats, för varje resurs, det vill säga det huvudsakliga innehållet i naturvägledningen. Här utgår man från den prioriterade resurslistan som gjordes i steg 3.

Beskriv så tydligt som möjligt innehållet i det som ska kommuniceras till besökarna på platsen. Se till att innehållet faller inom ramen för platsens tema.

3.4.3 Välj metoder och utforma naturvägledningsprodukter

När man bestämt innehållet i naturvägledningen på varje enskild plats, utifrån specifika resurser, är nästa steg att välja metod eller metoder för *hur* man vill kommunicera de resurser man valt. Några vanliga metoder i skyddade områden är:

- Självguidande stigar och skyltar
- Utställningar (inom- eller utomhus)
- Digital naturvägledning
- Guidning inklusive berättande (storytelling)
- Foldrar, böcker och liknande
- Temadagar, föredrag, praktisk medverkan i reservatsskötsel, kurser och andra aktiviteter (i den mån det finns resurser).

Läs mer om metoder i avsnitt 4.3.

En metod eller en kombination av metoder utgör den *naturvägledningsprodukt* som besökaren möter⁶⁹.

Byggnader och landskap kan också utformas så att de relaterar till områdets eller platsens tema⁷⁰. Man kan resonera på liknande sätt för enklare vindskydd, skyltställ eller stugor, liksom för dragning av stigar. Vårdskap, matservering, eventuella souvenirer, musik, lekområden och konst kan också bidra. Det är mycket viktigt att tänka på att information i olika former utformas tillgängligt⁷¹.

I valet av metoder och produkter för naturvägledning är det lämpligt att komma ihåg de prioriteringar som gjordes i steg 3 gällande besökare, tema och resurser. Det är viktigt att tänka sig in i besökarens önsknings och intressen. Besökets faser (se avsnitt 2.3) bör gås igenom utifrån besökarnas perspektiv, så att helheten finns i den naturvägledning du nu har prioriterat. Utforma gärna produkter som passar både längre och kortare besök, från exempelvis längre självguidande stigar med fördjupningsmöjligheter till korta slingor nära områdets entré.

BESKRIV METODER OCH PRODUKTER

Beskriv de naturvägledningsprodukter som ska tas fram. Formulera text och planera vilka bilder som besökaren möter på en skylt eller vad som tas upp i en ljudguide. I beskrivningen bör varje naturvägledningsprodukt kopplas till områdets tema och ett eller flera mål för respektive plats.

Om en konsult ska utforma produkten, gör beställningen så tydlig och detaljerad som möjligt. Konsulten behöver förstå hur du tänkt för att kunna utgå från det och tillföra sin kompetens. Kostnadsuppskattning bör inkluderas, gärna inklusive en bedömning av långsiktiga kostnader för underhåll och skötsel. Avgör själv om konsultens uppdrag ska inkludera testfasen nedan eller inte.

3.5 Steg 5 – Kartlägg potentiella risker och motsättningar

Det går nästan alltid att utforma naturvägledningsåtgärder på ett sådant sätt att de inte kolliderar med övriga värden och intressen i det skyddade området. Om detta är helt omöjligt har området redan valts bort i steg 1. Här kan man ha stöd av de frågor som tas upp i handboken *Tillgängliga natur- och kulturområden*.

⁶⁹ Jämför förklaringar av begrepp i inledningen av handboken.

⁷⁰ Naturvårdsverket (2007).

⁷¹ Läs vidare i kapitel 11 i *Tillgänglighetshandboken*.

Steg 5 kanske är mest aktuellt vad gäller den fysiska tillgängligheten. Det är ändå viktigt att ta en titt på detta steg innan man går vidare. Exempelvis behöver man ställa sig frågor som: vilka dispenser eller tillstånd krävs från föreskrifterna? Har förvaltaren fått nödvändiga mandat och rådighet att genomföra naturvägledningen⁷²?

3.6 Steg 6 – Testa naturvägledningsprodukter och planera för utvärdering

När tillgänglighets- och naturvägledningsplanen nästan är färdig bör man låta berörda aktörer kommentera den. Testa gärna idéer för metoder och produkter för naturvägledning på olika typer av besökare, för att kontrollera att det fungerar som tänkt. Det gäller även texter, inte minst texter på andra språk. Om det handlar om naturvägledning för skolklasser, låt dem testa till exempel en naturstig och komma med ändringsförslag.

Planera för besökarundersökningar och annan utvärdering som kan ligga till grund för möjliga förändringar eller mindre korrigeringar i planen. Se vidare här nedan.

3.6.1 Kvalitativ och kvantitativ utvärdering

Uppföljning och utvärdering, både kvalitativ och kvantitativ, är en självklar del av arbetet med naturvägledning i naturområden⁷³. Utvärdering av naturvägledningsinsatser i ett skyddat område bör utgå från det övergripande syftet och målen man har formulerat. Frågor bör utformas så de ger så direkt svar som möjligt kring måluppfyllelse.

För att fånga in synpunkter från flera besökargrupper bör man i mån av resurser genomföra utvärdering i flera sammanhang och på olika platser i området, till exempel vid entréer, besökspunkter, guidningar och stigar. Samtidigt är det viktigt att ha en klar bild av vad utvärderingen ska omfatta och användas till, så att man inte riskerar att överinsamla data. Insamling av besökarnas tankar kan ske på olika sätt beroende på vad det är du vill ha svar på och hur specifik målgrupp du behöver fråga.

Resultaten av utvärderingar ska användas för löpande utveckling av naturvägledningen (mål, syften, teman, genomförande, värdskap, naturvägledningsprodukter och så vidare) samt för att utveckla det fortsatta utvärderingsarbetet.

⁷² För vidare läsning gå till avsnitt 7.4.5 i *Tillgänglighetshandboken*.

⁷³ Läs mer i *Besökarnas röster* (CNV 2012a) och *Besökarundersökningar i naturområden* (Kajala et al 2007).

TANKELISTNING – EN KVALITATIV UTVÄRDERINGSMETOD

Tankelistning är en metod för att kvalitativt utvärdera och få underlag för egen reflektion och utveckling⁷⁴. Det går ut på att ta del av besökarnas tankar efter ett besök i området. Metoden bygger på att ett viktigt mål med naturvägledning är att stimulera människor att tänka och reflektera kring det som naturvägledningen handlar om. Frågor ställs till besökarna i korta intervjuer som spelas in eller skrivs ned. De insamlade tankarna jämförs med tema och önskade tankar. Resultaten från tankelistningen kan visa om de teman man valt behöver modifieras och kan därmed utgöra underlag för formulering av nya eller justerade teman. Tankelistning ger också värdefullt underlag för egen reflektion kring naturvägledningen. Metoden kan användas för såväl guidningar som utställningar och självguidande stigar.

Tankelistning och andra utvärderingsmetoder bör upprepas med jämna mellanrum så att man får veta hur kunskapen om eller attityden till centrala teman för området utvecklas över tid.

⁷⁴ För närmare instruktioner, se *Metodhandledning – Tankelistning i naturum* (CNV 2017b). Här finns vägledning till att formulera syfte och tema, att samla besökarnas tankar, att sammanställa och värdera resultaten och reflektera gemensamt över vad som kommit fram. Mer om bakgrund till och användning av metoden finns i Ham (2013). Svensk översättning 2018.

4 Naturvägledning – innehåll och genomförande

Kapitel 1–3 har behandlat naturvägledning som fenomen och hur strukturerad planering (i samband med eller som tillägg till tillgänglighetsplanering) kan ske. I detta kapitel utvecklas resonemangen kring naturvägledningens innehåll och genomförande. Kapitlet kan även fungera som kompletterande stöd under flera steg i kapitel 3. Kapitlet består av tre delar:

- Några utmärkande egenskaper för kvalitativ naturvägledning.
- Utvecklade exempel på resurser (företeelser, platser, berättelser) för naturvägledning.
- Råd kring några naturvägledningsmetoder.

Genomgångarna i detta kapitel är kortfattade, och tips på vidare läsning ges kring naturvägledningsmetoder och annat. Kapitlet visar på en palett av förhållningssätt, innehåll och genomförande för att uppnå syftet med naturvägledningen.

4.1 Kvalitet i naturvägledning

Bra naturvägledning syftar till att ge förutsättningar för besökaren att skapa sin egen mening och relation till naturvård och områdenas värden genom personliga kopplingar till det naturvägledningen handlar om – snarare än genom de fakta som naturvägledaren serverar.

Enligt samlad erfarenhet⁷⁵ kan naturvägledning bidra till delaktighet och ökad förståelse för natur och hållbar utveckling om vissa centrala förutsättningar beaktas:

- **Platsens möjligheter:** Varje plats har sitt eget natur- och kulturarv med lokala berättelser. Den som planerar för naturvägledning bör lära känna sin plats utifrån egna erfarenheter, men också genom att intervjua eller på annat sätt involvera lokalt verksamma personer och läsa vad som finns skrivet om platsen. Den som är väl bekant med en plats kan lättare hjälpa deltagarna skapa eller utveckla en egen relation till platsen. Att förstärka kopplingen mellan deltagare och plats kan öka motivationen att engagera sig i platsens och området framtid.
- **Direkta upplevelser:** Det är viktigt att vara medveten om vad en viss plats kan bidra med genom direkta upplevelser. Upplevelserna kan förstärkas och utvecklas genom att tillgängliggöra lokala berättelser, lokal

⁷⁵ Detta bygger bland annat på sju perspektiv som togs fram i ett nordiskt samarbete stöttat av Nordiska ministerrådet (Aaskov Knudsen & Hjulmann Seidler 2013). Se även Tilkin (2016).

kunskap och perspektiv. Sträva efter att stimulera flera sinnen hos besökarna – det ökar förutsättningarna för att ta in och minnas upplevelsen av platsen.

- **Delaktighet:** Aktiviteter som inkluderar eget deltagande och påverkan på en plats kan öka känslan av delaktighet och gemensamt ”ägarskap”. Exempel är att få arbeta med ängsslåtter eller att vara med och sätta upp fågelholkar för att sedan komma tillbaka och följa hur det går för fåglarna.
- **Reflektion:** När besökaren stimuleras till egen reflektion över platsens värden, historia och framtid, liksom utifrån tidigare erfarenheter, fördjupas relationen till platsen. Relatera gärna till sådant som berör deltagarens vardag och som människor kan fortsätta upptäcka på hemmaplan.
- **Landskapsperspektiv:** Resonera gärna kring platsen i ett större sammanhang. Hur har landskapet utvecklats och hur har människan påverkat landskapets värden? Vilka beslut ser vi spår av i landskapet? Vad får våra beslut idag för konsekvenser för framtiden?

Bild 6. I Björnlandets nationalpark, Västerbottens län, finns "Spår i träd" med som ett särskilt karttecken, och besökarna uppmuntras att rapportera mänskliga spår som de själva hittar – ett bra exempel på att skapa delaktighet. Foto: Anders Arnell.

Den så kallade **TORG-modellen**⁷⁶ beskriver några kvaliteter i naturvägledning som gör skillnad:

- **Tematisk** – den ska följa en röd tråd och inte ta upp för många ämnen (se avsnitt 3.3.4 om tematisk naturvägledning)
- **Organiserad** – den ska vara upplagd så att det är lätt att följa resonemangen
- **Relevant** – den ska anknyta till deltagarnas erfarenheter, kunskaper och perspektiv
- **Givande** – den ska vara intressant och engagerande att ta del av

I naturums och Naturvårdsverkets **varumärkeshandbok för naturum**⁷⁷ finns några värdeord för hur naturum bör uppfattas av besökarna, vilket i sin tur blir tongivande för värdskap och bemötande. Dessa ord är relevanta för all naturvägledning i skyddade områden.

- *Tillgänglig*: Vi finns till för våra besökare. Vi ökar kunskapen och engagemanget för naturvård. För alla. Oavsett ursprung, förutsättningar, kunskapsnivå och ålder.
- *Inspirerande*: Vi står för upptäckarglädje. Vi är entusiasmerande och öppnar sinnen. Med vår gedigna kunskap, kompetens och erfarenhet som bas skapar vi inspirerande upplevelser som berikar. Upplevelser som väcker nyfikenhet och glädje.
- *Välkomnande*: Till oss är alla välkomna. Alltid. Vi har en positiv och välkomnande inställning gentemot våra besökare.

4.2 Resurser för naturvägledning – företeelser, platser, berättelser

Här ges några exempel på hur man kan använda sig av områdets resurser för naturvägledning, som handlar om alltifrån områdets unika värden till generellt intressanta företeelser. Det är en fördel att utgå från en bred palett av resurser för att sedan sälla och fokusera enligt syfte och val av teman så som beskrivs i föregående kapitel.

Det är oftast bra att koppla ihop natur och kultur – att berätta om platsens historia och hur människor utnyttjat området i äldre tider. Det är lättare att väcka intresse för natur när besökarna får möjlighet att identifiera sig med människor som tidigare levt på just den här platsen.

⁷⁶ TORG-modellen har utvecklats av professor Sam H. Ham. Läs utförligt om den i Ham (2013). Svensk översättning CNV 2018.

⁷⁷ Naturvårdsverket (2016).

Sträva gärna efter att sätta de enskilda resurserna (till exempel en karaktäristisk art) i ett större sammanhang (landskapet och människans brukande av natur). Beskriv gärna resurserna utifrån ett ekosystemperspektiv, förklara hur olika resurser hänger ihop lokalt men också globalt. Ett sådant perspektiv kan innebära att ett antal arter som är beroende av varandra bör beskrivas tillsammans. Eller att man i beskrivningen av ett vattendrag inte bara tittar på den del som rinner genom det aktuella skyddade området utan på hela dess lopp från källorna till havet och människans påverkan på livet i vattendraget. Lyft gärna ekosystemtjänster: det naturen ger oss gratis och som vi är helt beroende av för att överleva⁷⁸.

För att underlätta för besökare att förstå relationen mellan människa och natur samt naturvårdens roll är fokus på förändringar i landskapet särskilt betydelsefullt. Jämför gärna området med dess omgivning. Vad försöker man åstadkomma med förvaltningen och hur mår naturen i området och i omgivningarna idag? Hur ser tidigare och nuvarande brukare på förändringar i landskapet och sin egen roll i dagens förvaltning? Lyft gärna fram röster från alltifrån friluftsutövare och naturvårdsexperter till människor som har en långvarig relation till området.

RESURSER FÖR NATURVÄGLEDNING

Natur och företeelser i naturen är det vanligaste ämnet för naturvägledning i skyddade områden. Det kan handla om allt från stora sammanhang som naturskogar och fjällkedjan till vattenfall och varglavar, intressanta miljöer eller fascinerande anpassningar.

Bild 7. Naturum Fulufjället vid nationalparken har några tydliga huvudattraktioner som är lätta att uppleva. Här finns Njupeskärs mäktiga vattenfall, världens äldsta träd, lavskrikan som kan lockas fram med matning samt det spektakulära fjället i sig. Med utgångspunkt från dessa attraktioner kan man lyfta fjällets naturtyper, ekologi och mångfald, växter, djur och geologi. Foto: Eva Sandberg.

⁷⁸ Albaeco & Centrum för naturvägledning (2017).

Historiska och nutida berättelser om människans relation till naturen är ofta också självklara ämnen för naturvägledning. Samverkan med kultur- miljövården är viktig för att ge besökare en helhetsbild av både natur- och kulturarv i området. En inventering av lokala röster och berättelser kan ge mycket stoff för naturvägledning. Folktro och myter kopplade till platser och naturföreteelser kan hämtas från till exempel museer och hembygdsföreningar.

Naturen som inspirationskälla för konst, sagor, musik med mera kan också sägas höra till denna kategori av resurser.

Människans historiska och nutida nyttjande av naturen till exempel i form av ätbara växter, vilt, slöjdvirke och liknande väcker ofta intresse. Kulturhistorien kring till exempel bär och svamp är okänd för många utövare. Teman kring vad och hur vi använt naturresurser för att få mat och skydd är allmängiltiga och kan också kopplas till matproduktion idag och dess förutsättningar och miljöeffekter. Gårdagens och dagens skogsbruk och hur det påverkat landskapet är förstås också intressant, liksom skötseln av området idag.

Platser med spektakulära utsikter, naturformationer eller miljöer som är lämpade för äventyrliga aktiviteter kan bli målpunkter för naturvägledning. Anordningar i naturen, från spänger och plattformar till träbroar och linbanor, kan användas för att tillgängliggöra sådana platser.

Bild 8. Naturguiden Pelle Holmberg berättar och visar hur man kan använda sig av fnöschtickan, som växer på björk i hela Sverige, för att göra upp eld. Fnöschtickan är en av de företeelser som finns med längs naturstigen *Skogens råmaterial*, som Uppsala kommun och Upplandsmuseet anlagt tillsammans i naturreservatet Stadsskogen i Uppsala. Foto: Eva Sandberg.

4.3 Metoder för naturvägledning

Att välja rätt metod är viktigt för att uppnå syftet med naturvägledning och nå så många besökare som möjligt. Naturvägledningsmetoden är det sätt på vilket man valt att kommunicera företeelser och perspektiv utifrån syfte och tema (se planeringsmodellen i kapitel 3). I *Tillgänglighetshandboken* behandlas ett antal metoder för naturvägledning från tillgänglighetssynpunkt⁷⁹. Nedanstående text kompletterar det kapitlet. Endast ett urval av metoder tas upp – vägledning kring metodik finns på andra håll och flera tips på vidare läsning ges i det följande.

4.3.1 Självguidande stigar, skyltar och foldrar

Natur- och kulturstigar kallas ibland självguidande stigar⁸⁰. Tillsammans med skyltar och information i foldrar och på webben är det sannolikt den mest förekommande naturvägledningen i skyddade områden. Poängen med självguidande stigar är främst att de alltid är tillgängliga för besökaren. De kan också anläggas med varierande ambitionsnivåer både vad gäller innehåll och sträckning.

Genom att leda besökare till siffror, bokstäver eller exempelvis QR-koder som kopplar vidare till webbsidor kan stigen kombineras med utvecklad naturvägledning. I skrift, med ljudinspelningar eller film kan den obemannade naturvägledningen då få med en del av kvaliteterna i exempelvis en guidad tur.

Bild 9. Fjärilsstigen i utkanten av Uppsala, som är anlagd av besökscentret Biotopia, är ett bra exempel på en självguidande stig med inslag av "levande" naturvägledning. På fyra punkter längs stigen kan man här bli guidad i mobilen av fjärilsexperten Bo Söderström. Mobilguiden kan användas även inne i skogen tack vare ett lokalt wifi-nätverk på respektive punkt. Karin Lindström från Biotopia visar här även Bo Söderströms fjärilsfoton som finns i foldern för stigen. Foto: Anders Arnell.

⁷⁹ Kapitel 11 i *Tillgänglighetshandboken*.

⁸⁰ I Naturvårdsverkets register för lokala naturvårdsprogrammet (LONA) finns många goda exempel på naturvägledningsinsatser. Projekt med självguidande stigar har ofta fått LONA-stöd.

Skyltar som regelbundet byts ut och erbjuder något nytt är särskilt uppskattat bland återkommande besökare. Det kan handla om anpassning efter årstid eller till de växter som blommar för tillfället. I mån av resurser kan tillfälliga skyltar regelbundet lyfta olika teman i området. Har man möjlighet att kommunicera via sociala medier kan blänkare om uppdateringar göras där.

Foldrar och informationsblad kompletterar den information och naturvägledning som finns på plats. Det är viktigt att dessa följer samma tema som den platsbaserade naturvägledningen. Foldrar kan också användas för fördjupning riktad till vissa besökargrupper. Foldrar kan också vara uppskattade som souvenir från besöket. Kartor är en central funktion för många broschyrer.

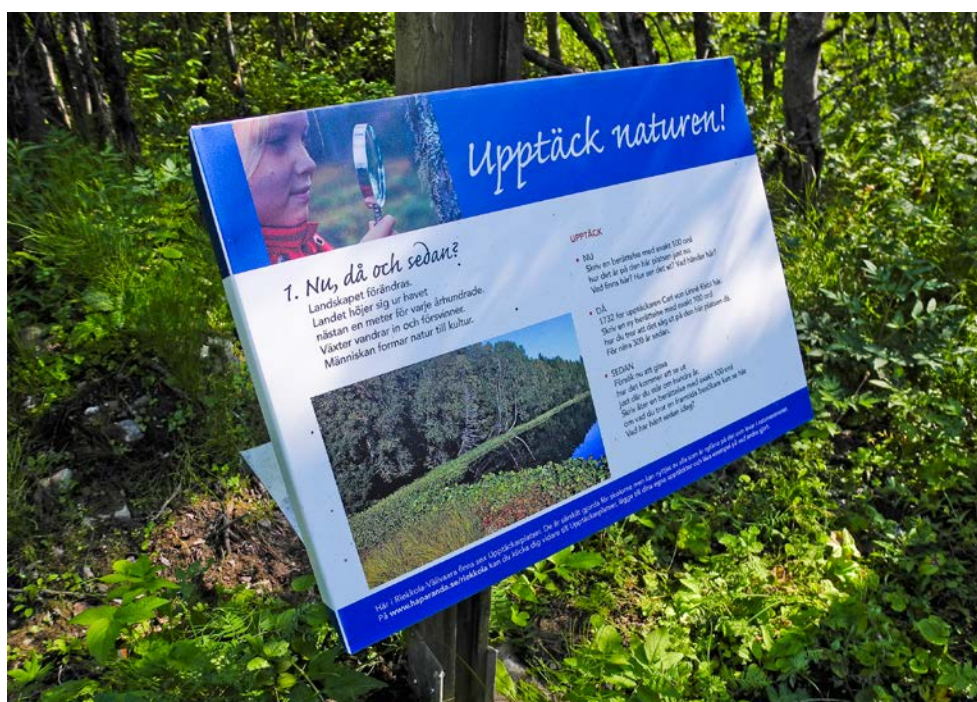

Bild 10. I det kommunala naturreservatet Riekkola-Välivaara i Haparanda finns särskilt markerade platser där skolelever bland annat får leta efter spår från djur i skogen. Platserna har teman som *Naturens detektiver* och *Ge växten ett namn*. Stigen har också 20 nummerstolpar med texthäfte som finns på turistbyrån eller kan laddas ned. Foto: Thomas Öberg.

Allmänna råd om stigar för naturvägledning⁸¹

- Stigen är anpassad till valda teman och underteman⁸² för området/platsen. Den har en röd tråd (är tematisk) och försöker inte täcka in alla aspekter av områdets värden längs vägen.
- Stigen dras så att den ger omväxlande upplevelser av landskapet.
- Den är anpassad till platsen, det vill säga det som tas upp går att se och uppleva längs stigen.
- Stigen förstärker och stimulerar besökare att använda flera sinnen.
- Skyltarna är placerade så att naturupplevelsen inte störs, till exempel genom att vara i vägen för en utsikt eller genom att rikta uppmärksamheten åt fel håll.
- Det finns moment som aktiverar besökaren, som till exempel klassiska tipsfrågor.
- Tänk på att dessa punkter ska ske utifrån beaktande av tillgänglighetsaspekter också.

UPPLEVELSE- OCH ÄVENTYRSSTIGAR

Upplevelse- eller äventyrsstigar är stigar med ett större inslag av aktivitet och äventyr. Genom att kombinera natur- och kulturstigens pedagogiska ambitioner med upplevelse- eller äventyrsstigens aktiviteter och spänningsmoment kan stigen locka många besökare.

Bild 11. Tjäderstigen är en kombinerad naturväglednings- och äventyrsstig för barn och unga i Tyresta by, i naturreservatet strax utanför nationalparken. På elva platser finns en nummerad stolpe där det finns något att göra eller fundera på. Man kan ta med sig ett frågehäfte vid starten eller bara leka och uppleva. Utvärderingar visar att både barn och vuxna är mycket nöjda med stigen. Naturum har också samlat in utvecklingsförslag i samarbete med en närliggande skola. Foto: Stiftelsen Tyrestaskogen.

⁸¹ Tillgänglighetsaspekter på stigar finns i kapitel 12 i *Tillgänglighetshandboken*.

⁸² Läs mer om teman och underteman i avsnitt 3.3.4.

UNDERVATTENSSTIGAR

Snorkel- eller dykleder finns på flera platser i Sverige i anslutning till såväl badplatser som nationalparker⁸³. Dykaren leds längs en självguidande stig med skyltar om havets djur, växter, skeppsvrak och annat. Genom att hålla fast i ett handtag och borsta rent skylten med en vidhängande diskborste går det bra att läsa med cyklop under vattnet. Liksom andra stigar kan dessa leder också anpassas för personer med funktionsvariationer, till exempel med taktila inslag för besökare med nedsatt syn.

Bild 12. I Axmar Blue Park utanför Gävle kan besökare dyka, paddla, snorkla eller simma till besöksplatser som berättar om både undervattensnatur och skeppsvrak. Liknande leder finns inom projektet Nordic Blue Parks i Danmark och Finland. Foto: Jim Hansson, Statens maritima museer.

4.3.2 Om texter

Att skriva intresseväckande texter är en utmaning vare sig det handlar om texter på skyltar, i foldrar eller på webben. Det är viktigt att texten väcker intresse och stimulerar till egna tankar hos besökaren. Den akademiska traditionen är stark och har av tradition slagit igenom i många skylttexter. Sträva istället efter mer berättande och lagom långa texter som slår an rätt ton hos huvuddelen av läsarna och bidrar till reflektion hos besökare.

⁸³ Snorkelleder finns bland annat i Kollevik i Blekinge, Nåttarö och Björnö i Stockholms skärgård, Arkösund i Östergötland och Kosterhavets nationalpark i Bohuslän. I avsnitt 14.5 i *Tillgänglighetshandboken* finns en beskrivning av en tillgänglig snorkelled vid Björnö naturreservat i Stockholms skärgård.

Använd gärna följande skrivråd⁸⁴:

- Berätta det som behövs, det som tillför något, förklarar något eller spetsar till något. Berätta inte det självklara, redan synliga. Berätta inte allt! Gallra hårt, ingen vet vad du utelämnat.
- Lär dig att använda talspråkets kvaliteter. Läs din text högt. Ligger den bra i munnen är den bra. Om en skylttext känns bra att läsa högt, är den också lättare att läsa tyst. Närma dig det vårdade talspråket i dina texter. När vi pratar använder vi ofta korta meningar och inte inskjutna bisatser.
- Skriv berättande, inte teoretiskt. Våga vara personlig där det passar. Det passar oftare än du tror.
- Pröva ett helt annat tonfall i texterna genom att byta avsändare. Var personlig och berätta om en händelse du själv varit med om. Berätta om det man kan se eller uppleva. Låt djur, växter eller människor vara aktörer. Då kan det behövas lite extra ord, men akta dig för att bli pratig.
- Var gärna kronologisk i din berättelse, men var också lekfull. Ofta är det bra att utgå från idag och sedan fantisera bakåt i tiden. Glöm inte heller att berätta om den runda tiden, de ständigt upprepade sysslorna eller händelserna under en dag eller ett år. Det kan gälla både människor, djur och växter.
- Undvik onödiga facktermer, men introducera gärna gamla ord för företeelser, ord som själva är en del av kulturarvet. Förklara dem med bra synonymer.
- Undvik substantiveringar av verb. Skriv hellre ”Här fiskar samerna öring och röding” än ”Här bedriver samerna röding- och öringfiske”. Enkelt och rakt på sak alltså!
- Använd verb i aktiv form, inte passiv, så vida du inte medvetet använder det som ett stilistiskt grepp. Den passiva formen används alltför ofta för att undvika att skriva om vem som gör vad. ”I älven fiskade bönderna lax” är alltså bättre än ”I älven fiskades lax”.
- Använd frasriktigt radfall (det vill säga låt textraderna övergå i ny rad där det är naturligt att ta en paus i meningen om man skulle läsa upp den – oftast vid punkt eller komma) och korta rader när du skriver utställnings- och skylttexter. Se till att högermarginalen blir harmonisk och inte för spretig. Använd aldrig rak högermarginal i skylttexter. Avstava inte ord. Håll radlängden kort – 45 tecken inklusive blanksteg är en bra riktlinje.
- Skriv inte brödtexter med versaler.
- Testa slutprodukten. Fungerar den, kommunicerar den? Dokumentera och arkivera arbetet digitalt. Det underlättar framtida drift och underhåll.

⁸⁴ Öberg (2011).

Flera länsstyrelser använder och rekommenderar allmänna råd för tillgängliga texter som Klarspråk⁸⁵ och Lättläst⁸⁶.

4.3.3 Utställningar utomhus, upptäckarplatser med mera

I områden där resurser finns för större satsningar på naturvägledning och tillgänglighet kan det ibland byggas utställningar utomhus vid entréer och välbesökta målpunkter.

En entréutställning bör fungera som en introduktion och ge en överblick över vad området kan erbjuda så att besökarna blir inspirerade att ta sig vidare till de delar som passar just deras intressen och förutsättningar.

En del naturum har utställningsliknande naturvägledning utomhus. På så sätt skapas en naturlig övergång mellan inomhusutställningen och området utanför. Utomhusutställningen erbjuder naturvägledning som är tillgänglig för besökare även när naturumet är stängt.

Bild 13. Det välbesökta friluftsområdet Skrylle i Lunds kommun har ett naturum, där själva byggnaden är liten men väldisponerad. De snidade djuren och frågorna längs ytterväggarna gör naturum attraktivt även när huset är stängt och väcker uppmärksamhet inte minst hos barnen. Foto: Anders Arnell.

⁸⁵ Institutet för språk och folkminnen: *Klarspråk*.

⁸⁶ Myndigheten för tillgängliga medier: *Lättläst*.

Genom tillfälliga utställningar kan man knyta an till aktuella teman, ge nya perspektiv och skapa intresse för återbesök.

En utställning utomhus bör, liksom annan obemannad naturvägledning, innehålla en väl avvägd mängd information. Fördjupningar och interaktion kan erbjudas genom att besökare till exempel öppnar luckor, läser i en folder eller tar del av ljud- eller filmfiler till exempel via sin mobiltelefon, en audio-guide eller en ”vevlåda”. Vevlådan eller *u-turn* är en stationär vevbar mp3-spelare för utomhusbruk. Den har upp till åtta kanaler med möjlighet till olika ljud.

Man kan även hänvisa till en eller flera platser dit man vill att besökarna ska bege sig för upplevelser eller mer information.

Bild 14. Naturvägledning vid huvudentrén till Hamra nationalpark, med varumärkesprofilen för Sveriges nationalparker. Vevlådan (u-turn) är populär hos både barn och vuxna. Längst fram ses en taktillkarta över parken och till höger mer traditionell information. Vevlådor finns även i andra nationalparker samt till exempel längs Tjäderstigen i Tyresta, i Kristianstads vattenrike och längs en spångad led vid Tåkern. Foto: Anders Arnell.

Upptäckarplatser innebär i detta sammanhang att man fokuserar uppmärksamhet på ett föremål eller fenomen i landskapet med hjälp av en kikare, ram eller strut som riktar besökarens blick eller rörelser åt ett visst håll. Det finns även hjälpmedel för att förstärka ljud-, lukt- eller känselupplevelser.

Bild 15. Upptäckarplatser i Abisko nationalpark berättar om olika fenomen i landskapet och hjälper besökare att uppmärksamma dem. Foto: Per Sonnvik.

4.3.4 Digital naturvägledning

Digital naturvägledning kan bidra med nya lösningar för att öka tillgänglighet och fördjupa naturupplevelser. Innehållet kan uppdateras snabbt och tekniken kan bidra till bland annat dialog och interaktivitet samt minskat behov av skyltar i naturen. Nackdelar kan vara stöldrisk, tekniska problem, att utvecklingen snabbt gör lösningar omoderna med mera. Det finns några exempel på digitala medier i handboken *Tillgängliga natur- och kulturområden*⁸⁷. En mer omfattande översikt finns i CNV:s rapport *Digital teknik för naturinformation och naturvägledning*⁸⁸.

4.3.5 Naturvägledning med personliga möten

Mötet med en guide ökar förutsättningarna för personliga mervärden för besökaren och förvaltaren. Det är viktigt att uppmuntra dialog med besökarna. En guide bör klara att röra sig mellan olika roller, till exempel traditionell guideroll, medupptäckare och facilitator för besökarnas dialog och reflektion⁸⁹. Bemannad naturvägledning i skyddade områden kan fungera som arena för dialog om aktuella naturvårdsfrågor samt synliggöra olika värden och perspektiv. Även om inte förvaltningen själv arbetar med guidning, är nedanstående råd tillämpbara för att vara en god beställare av sådana tjänster.

⁸⁷ Avsnitt 11.7.

⁸⁸ Centrum för naturvägledning (2017a).

⁸⁹ Kompetensområden och -nivåer för bemannad naturvägledning är sammanfattade i manualen från EU-projektet InHerit (Tilkin 2016).

Tillgänglighet är naturligtvis grundläggande även i detta sammanhang. Många tips för guidning som underlättar tillgänglighet finns i *Tillgänglighetshandboken*: vägval med få fysiska hinder, planera stopp med sittmöjligheter, platser med god utsikt och förståelse för området utan långa gångsträckor med mera.

Bild 16. I flera län eller regioner samsas organisationer i samordnade guideprogram. Östergötlands natur- och kulturguidningar (bilden) är ett bra exempel på välbesökta aktiviteter där en natur- och en kulturexpert guidar tillsammans. Besökare med olika intressen får då ofta oväntade aha-upplevelser. Ett annat exempel är Västkuststiftelsen, som erbjuder en mångfald av guidade vandringar i Västra Götalands natur, inte minst i skyddade områden. Årliga enkäter till deltagarna visar på stor uppskattning av verksamheten. Foto: Malin Granlund Feldt.

En guide ska kunna se till gruppens behov på olika sätt. Man bör tänka i följande steg:

1. Tänk på grundläggande behov av mat, dryck, toalettbesök, klädsel och säkerhet. Tillgång till toalett är mycket viktigt ur ett tillgänglighetsperspektiv.
2. Skapa en god stämning genom att vara välkomnande, ha ett personligt tilltal och aktivera deltagarna.
3. Sträva efter att stimulera besökarnas tankar och självständiga utforskande.

En professionell naturguide bör ha kompetens inom:

- Kommunikationsförmåga
- Logistik, organisation och planeringsförmåga
- Säkerhet – förebyggande och incidenthantering
- Värdskap, ledarkompetens och service⁹⁰

⁹⁰ Föreningen för nationell utbildningsnorm för naturguider: *Nationell norm för utbildning av naturguider*.

Guidning

Guidad naturvägledning kan ske på många sätt: stillasittande vid elden, till fots, per cykel, kanot, skidor, skridskor, snöskor och så vidare, eller vid längre turer med bil, buss eller varför inte tåg?

Ett urval av tumregler att beakta för guidning är följande^{91,92}:

- *Förbered dig väl:* Rekognoscer den sträcka som guidningen omfattar, anpassa till tider för kollektivtrafik, håll koll på vädret, kommunicera praktiska detaljer till deltagarna.
- *Sätt deltagaren i centrum:* Ta reda på så mycket som möjligt om deltagarna, om möjligt både före guidningen och på plats. Relatera till deltagarnas perspektiv. Låt deltagarna upptäcka på egen hand.
- *Lagom mycket fakta:* Naturvägledning ska självklart bygga på fakta. Men upplevelser och ny kunskap fastnar lättare i minnet om de inte dränks i för mycket fakta om arter och detaljer. Att visa vanliga arter och annat som deltagaren lättare kan upptäcka på egen hand är ofta mer värdefullt än att ta fram det mest spektakulära.
- *Använd platsens och årstidernas möjligheter:* Vilka berättelser finns där ni är? Varje plats eller landskap ska väljas med omsorg och har alltid något att berätta. Flyttblock berättar om istiden och ängsblommor finns kvar på grund av aktiv skötsel. En grankotte eller utsikten över en sjö kan användas för gemensam reflektion i gruppen. Varje årstid ger chans till nya perspektiv på samma plats eller landskap.
- *Aktivera alla sinnen:* Vad är det ni ser, hör, smakar, doftar, känner, rör vid? Ofta kommunicerar vi med den tänkande människan. Genom att tilltala sinnen och känslor i naturvägledningen skapar vi upplevelser som stannar kvar längre hos deltagarna.
- *Uppmuntra frågor och dialog*⁹³: Alla bär kunskap och tankar som är värda att dela. Skapa utrymme för att dela erfarenheter – genom att involvera deltagarna lär sig alla mer, får en mer berikande upplevelse och stimuleras till utvecklade tankar kring det som naturvägledningen behandlar.
- *Bjud på överraskningar:* Att det plötsligt sitter någon vid en eld och berättar om skogsarbetet förr eller att du i smyg placerat en hackspett i trä på en trädstam där du visar insektsnag kan förstärka upplevelsen och väcka tankar.

⁹¹ Många fler tips finns i Bertilsson & Larsson (2006), *Nyfiken grön – handbok för naturguider*, Alm (2015), *Guiden för naturguiden* från Studieförbundet eller Danielsson et al (2006), *Att guida grupper i naturen*.

⁹² En modell för planering och genomförande av guidning finns i Ludwig (2014). *Praktisk interpretation – för guider i natur- och kulturarv*. Svensk översättning CNV 2018.

⁹³ Använd gärna de tekniker som samlat kallas *reviewing*, vilka dels syftar till att involvera deltagarna mer och hålla kvar deras uppmärksamhet, dels att ta fram, utforska och ta tillvara deltagarnas förväntningar, förkunskaper, reflektioner, upplevelser, synpunkter och attityder. Läs mer i *Besökarnas röster* (CNV 2012a).

- *Använd hjälpmedel:* Kikare, luppar, håvar, floror och annat som underlättar att upptäcka naturen. Tipsa gärna också om sådana hjälpmedel som kan bidra till ett fortsatt intresse.
- *Observera vad som händer:* Ta vara på de tillfällen som naturen bjuder och hoppa hellre över något du tänkt berätta om havsörnen plötsligt dyker upp.

Bild 17. Länsstyrelsen i Dalarna arbetar aktivt med naturvägledning i samband med naturvårdsbränning. Det ger möjlighet att förklara brandens betydelse i skogsekosystemet. Här har man bränning som tema på Skogens dag, ett arrangemang som ordnas av Skogsstyrelsen. Foto: Uno Skog.

Storytelling

Muntligt berättande har uråldriga traditioner och är ett kraftfullt redskap för starka och minnesvärda upplevelser. Varje område bär på berättelser som kan fördjupa besökarens relation till platsen. Från kulturarvspedagogiken kan metoder som kostymerad guidning, tidsresor och rollspel hämtas.

Musik, sång och konst kan också användas i berättande och i förståelsen av en plats eller ett område. Många gamla folkvisor är förknippade med landskapet och dess historiska brukande⁹⁴.

I USA samlar förvaltningen besökare till så kallade *campfire talks* som innebär att naturbevakarnas engagerande föreläsningar eller berättelser om området övergår i mer informella samtal där besökarnas egna kunskaper och perspektiv ges utrymme. Det kan vara en modell värd att använda mer i Sverige, där det finns möjlighet till det.

⁹⁴ Läs mer om berättande och ta del av länkar hos Fabula Storytelling (www.storytelling.se).

Programverksamhet

Ett brett och inspirerande program för att lyfta fram länets skyddade områden kan locka fler och nya besökare, och även vara inspirerande för återkommande besökare. Föredrag, guidade vandringar, temadagar, firande av nationella helgdagar med naturvägledningsinslag eller medverkan i nationella temadagar är några exempel. Även ett mindre omfattande program med någon aktivitet per årstid är värdefullt för att göra skyddad natur mer tillgänglig för allmänheten.

Programverksamheten kan som i naturums verksamhet med fördel bedrivas tillsammans med andra aktörer. I Sveriges nationalparker är det numera en strävan att involvera externa aktörer i naturvägledning och andra publika aktiviteter⁹⁵.

Aktiviteter med praktiska inslag som medverkan i skötselåtgärder, holk- uppsättning eller annat bidrar till delaktighet, engagemang och ägarskap.

Ett bra sätt att samla in berättelser och nå nya målgrupper är så kallad uppsökande verksamhet – att genomföra naturvägledning på andra platser än det vanliga. Naturum Västervik har under många år arbetat med uppsökande naturvägledning på skolor, äldreboenden med mera. Naturum Vålådalen flyttar ibland ut till välbesökta platser som skidbacken i Åre eller skidskytte-VM i Östersund.

⁹⁵ Naturvårdsverket (2011b).

Källförteckning

- Aaskov Knudsen, Mette & Hjulmann Seidler, Poul (2013). *Nature Interpretation for Children and Young People in the Nordic Countries*. Tema Nord 2013:534, Nordiska Ministerrådet.
- Albaeco & Centrum för naturvägledning (2017). *Upptäck ekosystemtjänster i den svenska naturen*. En vägledning och exempelsamling för att synliggöra ekosystemtjänster i svensk natur.
- Alm, Ulrik (2015). *Guiden för naturguiden*. Studieförbundet, andra upplagan.
- Bertilsson, Cecilia och Larsson, Pella (ed). (2006). *Nyfiken Grön – handbok för naturguider*. Projekt Närnaturguider: Naturskyddsföreningen, Studieförbundet, Sveriges Ornitologiska Förening.
- Brochu, Lisa (2014). *Interpretive Planning. The 5-M Model for Successful Planning Projects*. 2nd edition. National Association for Interpretation. InterpPress.
- Cadw (Welsh Government Historic Service) (2012). *The Story So Far: an Overview of the Pan-Wales Interpretation Plan*. Llywodraeth Cymru/Welsh Government.
- Carter, James (2015). *Interpretation för utveckling av kulturmiljöer*. Översättning av Ewa Bergdahl. Riksantikvarieämbetet.
- Caselunghe, Elvira & Hansen, Hans Peter (2012). *Naturvägledning som demokratiskt forum*. I CNV:s bok *Skapa sammanhang*, sid 28–40.
- Centrum för naturvägledning: webbplats www.slu.se/cnv. (okt 2018)
- Centrum för naturvägledning (2010). *Naturvägledning i Sverige*. Rapporter Institutionen för Stad och land, SLU, nr 5/2009. SLU Uppsala. Andra upplagan.
- Centrum för naturvägledning (2012a). *Besökarnas röster. Utvärdering av naturvägledning, besökarstudier, reviewing*. Rapporter Institutionen för Stad och land, SLU, nr 5/2012.
- Centrum för naturvägledning (2012b). *Skapa sammanhang – naturvägledning som lärande för hållbar utveckling*. Naturvägledning i fokus, CNV/SLU.
- Centrum för naturvägledning (2015). *Dialog för landskap – en handledning*. CNV/SLU.
- Centrum för naturvägledning (2017a). *Digital teknik för naturinformation och naturvägledning – översikt och rekommendationer*. Rapport till Naturvårdsverket.
- Centrum för naturvägledning (2017b). *Metodhandledning – Tankelistning i naturum*. CNV/SLU.

- Centrum för naturvägledning och Naturvårdsverket (opubl). *Upplevelser i Åsnens nationalpark. En naturvägledningsplan*. Arbetsmaterial.
- Danielsson, Tom, Göransson, Görgen och Mikaelsson, Jan (2006). *Att guida grupper i naturen*. Högskolan i Kalmar.
- Fabula Storytelling: www.storytelling.se (okt 2018)
- Falk, John H. och Dierking, Lynn D. (2000). *Learning from Museums – Visitor Experience and the Making of Meaning*. Rowman & Littlefield.
- Förbundet för Ekoparken (2000). *Värna –Vårda – Visa. Program för Ekoparken*.
- Föreningen för nationell utbildningsnorm för naturguider: *Nationell norm för utbildning av naturguider*. <https://www.utbildningsnorm-naturguider.se/>
- Förordning (2012:989) med instruktion för Naturvårdsverket. Miljö- och energidepartementet.
- Ham, Sam H. (2013). *Interpretation – Making a Difference on Purpose*. Fulcrum Publishing. Svensk översättning CNV 2018: *Interpretation – kommunikation som gör skillnad. Handbok för vägledare i natur- och kulturarv*. Centrum för naturvägledning.
- Hasslöf, Helen (2009). *Tankar om hållbar utveckling och lärande*. Malmö universitet.
- Institutet för språk och folkminnen: *Klarspråk*.
- Interpret Europe: webbplats www.interpret-europe.net. (okt 2018)
- Kajala, L., Almik, A., Dahl, R., Dikšaitė, L., Erkkonen, J., Fredman, P., Jensen, F. Søndergaard, Karoles, K., Sievänen, T., Skov-Petersen, H., Vistad, O. I. och Wallsten, P. (2007). *Besökarundersökningar i naturområden – en vägledning baserad på erfarenheter från de nordiska och baltiska länderna*. Naturvårdsverket och Nordiska Ministerrådet. TemaNord 2007:601.
- Knapp, Doug & Forist, Brian (2014). *A New Commitment for the Visitor*. I temanummer av *Legacy: Interpreting Controversial Issues*. National Association for Interpretation.
- Larsdotter Thiel, Pella & Lindblad, Stina (2012). *Naturvägledning i skolan*. Centrum för naturvägledning och Naturskoleföreningen.
- Ljung, Tomas, Lennartsson, Tommy & Westin, Anna (2015). *Inventering av biologiskt kulturarv*. Riksantikvarieämbetet.
- Ludwig, Thorsten (2014). Svensk översättning CNV 2018. *Praktisk interpretation – för guider i natur- och kulturarv*. Interpret Europe och Centrum för naturvägledning.

- Länsstyrelsen i Stockholms län (2012). *Värna Vårda Visa*. Program för bättre förvaltning och nyttjande av skyddade naturområden i Stockholms län 2012–2021.
- Länsstyrelsen i Örebro län (opubl). *Naturvägledningsplan Tivedens nationalpark*. Version 2017:1.
- Länsstyrelsen i Östergötlands län (2012). *Värna Vårda Visa – Ett program för att bättre förvalta och använda naturskyddade områden i Östergötlands län 2012–2016*. Länsstyrelsen i Östergötlands län rapport 2012:5.
- Malmström, Lena (CNV) i samarbete med Eva Sandberg, Anders Arnell och Per Sonnvik, samtliga CNV (2017). *Platsens berättelser. Metodhandledning för interpretationsplanering*. Riksantikvarieämbetet.
- Moshtat, Yusra (2008) *Med andra ögon – naturmöten med invandrare*. Naturvårdsverket rapport 5808.
- Myndigheten för tillgängliga medier: *Lättläst*.
- Naturum och Naturvårdsverket (2016). *Nyfiken på naturen – Varumärkeshandbok för oss som arbetar på naturum*. Reviderad upplaga.
- Naturvårdsverket (2007). *Riktlinjer för entréer till Sveriges nationalparker*. Naturvårdsverket rapport 5633.
- Naturvårdsverket (2011a). *Värna Vårda Visa*. Ett program för att bättre förvalta och använda naturskyddade områden 2005–2015. Naturvårdsverket rapport 6462.
- Naturvårdsverket (2011b). *Sveriges nationalparker: vår varumärkesstrategi. En fördjupning i den varumärkesutveckling som ligger till grund för vår gemensamma identitet*. <https://www.naturvardsverket.se/>
- Naturvårdsverket (2015a). *Argumentinsamling för skyddad natur*. NV dnr NV-02751-15.
- Naturvårdsverket (2015b). *Vägledning för organiserat friluftsliv och naturturism i skyddad natur*. Naturvårdsverket rapport 6686.
- Naturvårdsverket (2015c). *Besökarundersökning i Sveriges nationalparker*. Resultat från 2014. Naturvårdsverket rapport 6687.
- Naturvårdsverket (2015d). *Riktlinjer för naturum*. Naturvårdsverket rapport 6696.
- Naturvårdsverket (2015e). *Vägledning om utformning av skötselplan*. <https://www.naturvardsverket.se/>
- Naturvårdsverket: *Lokala naturvårdssatsningen – LONA-bidraget*. <https://www.naturvardsverket.se/>

- Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet & Handisam (2013). *Tillgängliga natur- och kulturområden – En handbok för planering och genomförande av tillgänglighetsåtgärder i skyddade utomhusmiljöer*. Naturvårdsverket rapport 6562.
- Nordiskt centrum för kulturarvspedagogik: *Kulturarvspedagogik*.
- Pitkänen, Kati, Oratuomi, Joose, Hellgren, Daniela & Furman, Eeva (2017). *Nature-based integration: Nordic experiences and examples*. TemaNord 2017:517, Nordiska ministerrådet.
- Regeringen (2001). *En samlad naturvårdspolitik*. Regeringsskrivelse 2001/02: 173.
- Regeringen (2009a). *Hållbart skydd av naturområden*. Proposition 2008/09:214.
- Regeringen (2009b). *Tid för kultur*. Proposition 2009/10:3.
- Regeringen (2012). *Mål för friluftslivspolitik*. Skrivelse 2012/13:51.
- Riksantikvarieämbetet (2014). *Fria eller fälla – En vägledning för avvägningar vid hantering av träd i offentliga miljöer*.
- Stockholms läns landsting (2012). *När, vad och hur? Svaga samband i Stockholmsregionens gröna kilar*. Rapport 5:2012. Tillväxt, miljö och regionplanering.
- Svensk standard SS 199000:2014. *Naturvärdesinventering avseende biologisk mångfald (NVI) – Genomförande, naturvärdesbedömning och redovisning*.
- Tilkin, Guy (ed.) (2016). *Professional Development in Heritage Interpretation. Manual*. InHerit.
- Öberg, Thomas (2011). *Att skriva om natur*. Naturvägledning i fokus, CNV/SLU.
- Öhman, Johan (ed) (2008). *Values and Democracy in Education for Sustainable Development: Contributions from Swedish Research*. Liber, Malmö.

Naturvägledning i natur- och kulturområden

RAPPORT 6846

NATURVÅRDSVERKET
ISBN 978-91-620-6846-2
ISSN 0282-7298

En handbok för planering och genomförande av naturvägledning i skyddade natur- och kulturområden. Ett komplement till handboken *Tillgängliga natur- och kulturområden* (Naturvårdsverket rapport 6562)

Arbetet med formellt skydd av värdefull natur vilar på tre grunder. Vi värnar, vi vårdar och vi visar områden. Visa-delen innebär många uppgifter för förvaltare i skyddade områden. Information och naturvägledning är centrala delar av detta arbete. Naturvägledning är kommunikation som skapar förutsättningar för människor att uppleva och utveckla sin känsla för och kunskap om naturen och kulturlandskapet.

Handbokens syfte är framför allt att vara ett stöd för förvaltare vid planering och genomförande av naturvägledning i skyddade områden, som till exempel nationalparker, naturreservat och kulturresevat. Tankegångar och arbetssätt som beskrivs är dock lika applicerbara på natur- och kulturlandskapet som sådant, så användningsområdet är brett.

Handboken är framtagen av Centrum för naturvägledning på uppdrag av och i samarbete med Naturvårdsverket.

